

УНИВЕРЗИТЕТ УМЕТНОСТИ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПРИМЕЊЕНИХ УМЕТНОСТИ
Студијски програм: Примењена уметност и дизајн

Докторски уметнички пројекат:

Хазарски речник

књига уметника – интерактивни дијалог књиге, посматрача и
простора

Аутор: Никола Ј. Радосављевић

Ментор: редовни професор Растко Ћирић

Београд, 2019.

Захвалница

Када је иложба докторског уметничког пројекта завршена а писани део рада доведен до финалне фазе, почео сам поново да размишљам о људима који су ме својим радом, залагањем и знањем испрва и навели да се упустим у ово дугогодишње путовање под називом докторски уметнички пројекат.

Пре свега захвалност дугујем Николи Вукановићу који је омогућио реализацију изложбе докторског уметничког пројекта *Хазарски речник*, књига уметника- интерактивни дијалог књиге, посматрача и простора, обезбедивши изложбени хол Народне библиотеке Србије на месец дана слободног коришћења. Осим њему, захвалница одлази и Дејану Ристићу, историчару, који је пројекат помогао својим знањем и бескрајном колегијалношћу.

Хвала колегама који су уступили своје радове за анализу како бих на време освестио тенденције књиге уметника на нашем локалитету, и повезао их са ширим контекстом савременог стваралаштва. Захваљујем се Ивани Флегар, чија морална и пријатељска подршка није изостала ни једног момента у протеклих десет година познанства.

Захваљујем се својим професорима који су ме одговорно и стрпљиво усмеравали и борили се да најбоље од мене угледа светлост дана: ред. проф. Растку Ђирићу, ред. проф. Гордани Петровић, доц. Оливери Батајић-Сретенковић, доц. Влатку Илићу.

Својој породици захваљујем за бескрајну подршку, посебно сестрама за разумевање.

Рад посвећујем: Олги Веселиновић, Миленки Радосављевић и Јовану.

„Све уметничке књиге требале би да поседују упозорење. Једном када схватите шта су, преузимате терет објашњавања истих другима.“

Анђела Лоренц (Angela Lorenz)

Садржај:

1. Апстракт.....	6
2. Abstract.....	7
3. Увод.....	8
4. Приступни рад.....	10
5. Полазиште у претходном раду.....	14
6. Књига уметника.....	18
7. Важне уметничке институције за медиј књиге уметника.....	22
8. Књига уметника у Србији.....	25
9. Радови уметника који су важни за овај докторски уметнички пројекат.....	31
10. Хазарски речник.....	35
11. Просторни односи у раду.....	38
12. Структура рада.....	40
13. Простори књиге.....	52
14. Циљеви пројекта.....	57
15. Потенцијали пројекта.....	59
16. Закључак.....	62
17. Фотографије поставке.....	65
18. Библиографија.....	69
19. Вебографија.....	70
20. Биографски подаци о аутору.....	76
21. Изјава о ауторству.....	77
22. Изјава о истоветности штапане и електронске верзије докторске дисертације/ докторског уметничког пројекта	78
23. Изјава о коришћењу.....	79

Апстракт

Како би најлакше разумели шта би књига уметника могла да буде, морамо истражити њене физичке и визуелне особине. Ово је специфичан медиј којим се ликовне праксе интегришу унутар уметничког објекта, како би посредством додира утицао на чула посматрача.

Код медија књиге уметника дошло је до великог развоја у последњих педесет година. Прилично популарна, књига уметника као поље ликовног стваралаштва, остаје недовољно истражена и теоријски појашњена. Докторски уметнички пројекат *Хазарски речник*, књига уметника- интерактивни дијалог књиге, посматрача и простора, настао је у трогодишњем периоду на докторским академским студијама Факултета примењених уметности у Београду. Иако је назив преузет, а рад у идеји инспирисан романом Милорада Павића, целокупни пројекат није илустрација поменутог романа. У изложбеном материјалу пројекта представљене су три едиције уметничке књиге, триптих књига и дводимензионални радови у функцији књиге уметника, којима се истражују елементи простора. Ова последња групација односи се на директан однос архитектуре изложбеног хола Народне библиотеке Србије, радова и публике. Специфичност овог простора искоришћена је да се на изложби не прикажу само књиге уметника, већ да се од простора и радова направи књига, чији ће главни актери бити управо посматрачи.

Сваким од изведених радова, појединачно, а и у изложеним групацијама, инсистирало се на контакту са публиком. Као уметнички пројекат који повезује различите уметничке дисциплине, технике и медије, докторски уметнички пројекат *Хазарски речник*, књига уметника- интерактивни дијалог књиге, посматрача и простора, инспирисан је пејзажним променама које описују промене у нама. Мотиви на представљеним радовима сабрана су искуства аутора, у једном новом, ликовном речнику.

У форми једноставних листајућих обеката, ове уметничке књиге јединствене су мапе мојих емотивних превирања, интимног, личног и уметничког сазревања . Прилично сведеним, скоро геометријским ликовним језиком, радови бележе осећај да се друштво мења чиме се тежи изазивању реакције код публике. Кроз тактилни, визуелни и просторни однос са сваким од радова понаособ, посматрачу су понуђени инструменти за сопствено преиспитивање. Овај процес интроспекције који започиње у моменту када се књига уметника узме у руке, дефинише основну намену књиге као простора за ликовну уметност — пренос емоције, информације, знања и искуства.

Кључне речи: књига уметника, графика, слика, простор, амбијент

Abstract

The easiest way to understand what an artists book might be, is to explore and understand it's physical and visual characteristics. This is a specific artists medium in wich various different artistics practices can be gathered into one single art object. Their further use is only for the purpose of activating more than one sense, when it lays into observer hands.

There was a great development in the artists book medium during the last fifty years. Widely popular, artists book as an field of artistic researches, continues with a lack of theory and curatorial practices worldwide. The art research project *Dictionary of the Khazars*, artists book – interactive dialogue between book, observer and space, was created during three years research at Faculty of applied arts in Belgrade. Even if the title was taken, and idea of work was inspired by the novel of Milorad Pavić, whole project was not illustration of it. Through exhibited materials as result of this artists research, I had presented three editions of artists books, triptych book and two dimensional works in function of an artists books, through which I explored usage of space and architecture. This last group refers to direct relation in between architecture of exhibition hall of National Library of Serbia, artworks and observers. This exhibition space was used with it's all specifications to create an wider and larger artists book in which all of the crowd would be main characters.

With each of created artworks, separated or in groups, I strived to insist on interaction in between observers and works. As an art project that bounds various of art disciplines and mediums, art project *Dictionary of the Khazars*, artists book – interactive dialogue between book, observer and space was inspired with landscape images and timeless changes that describes changes in all of us. Motives of presented works were gathered memories, in one new, more artificial, dictionary.

In a form of simple book-objects, these artists books are unique maps of my emotional understandings, intimate and personal artistic maturity. Pretty much simple, almost geometric pictures and shapes are used to re-tell my own feelings about global changes and society developments. All of the works strive to wake some reaction in public opinion. Using tactile, visual and spatial relation with each of the works themselves, observer can choose their own instruments for deeper introspection and questioning. This process of change that starts right after person take an artists book in hands, rolling through the pages, defines basic intention of an book as a space for visual art– emotional transfer, collecting information, gathering knowledge and experience.

Keywords: artists book, printmaking, painting, space, ambient

Увод

Време у коме смо је у приличној мери дефинисало шта су и шта ће бити поједине уметничке праксе и теоријски оквири уметности коју стварамо. Ауторски и колективни радови данашњице на најбољи начин илуструју какво је друштво у коме смо и какви су заправо појединци.

Одувек сам сматрао да једна генерацијска карактеристика постаје видна оног момента када уметници успеју да својим радом допринесу друштву. Овај допринос је наслеђе и задатак свакога ко одлучи да своје школовање посвети уметничким студијама и уметност препозна као свој главни вид изражавања. Важно је разумети да су, уласком у модерну уметност, границе између уметничких дисциплина доста померене, па тако данас можемо слободно користити сваки медиј који области различитих уметности нуде.

У истраживањима која су претходила овом докторском уметничком пројекту трудио сам се да објединим и истражим оне сегменте различитих уметничких дисциплина које су мене највише интересовале. Са полазиштем у књижевности или музичкој уметности коначни радови често су били резултат комбинација различитих ликовних пракси.

Синтезе наизглед неспојивих области су крајње границе експеримената уметничких истраживања исто колико и истраживања са материјалима које сам користио.

Природно надовезивање на графику, класичну ручну штампу, цртеж и слику, који су били предмет истраживања током основних и мастер студија, покушао сам да објединим и ускладим у овом докторском уметничком пројекту. Моје школовање до сада је протекло у раду и разматрању искустава стеченим у ова три визуелна медија. Кроз повремена иступања у медиј плитког рељефа, уметничког филма и инсталације, схватио сам шта мени лично недостаје када су дводимензионални радови у питању и покушао да нађем начин да створим целовито уметничко дело које има јасно дефинисана својства.

Анализом сопственог рада од 2012. године до данас дошао сам до одређених проблемских места, начина да се она презентују и разјасне.

Током израде изложбеног дела овог докторског уметничког пројекта схватио сам колико је подсвесно сама поетика дела била важна за одабир медија у коме ће овај пројекат бити изведен. Књигу уметника сам препознао као логичан наставак мог претходног рада и као најбоље решење за идеје које сам објединио у докторском уметничком пројекту *Хазарски речник*, књига уметника- интерактивни дијалог књиге, посматрача и простора.

Приступни рад

Рад у медију графике, слике и цртежа код мене се одвијао паралелно, организован према циклусима. Скоро је немогуће одредити када је један циклус унутар неког од медија бивао започет а када завршаван.

Цртежи су неретко служили као полазишта за графичке листове, док сам се преко графике враћао класичној слици, али не нужно овим редоследом. Слободно могу рећи да сам радио према осећају и искључиво из сопствене потребе. Радови су ретко били организовани у смислене циклусе у самом почетку. Трудио сам се да засебне целине препознам унутар различитих ликовних групација током процеса њихове израде. Овим приступом сам могао да преплићем и надовезујем различите медије једне на друге, колажирајући мотиве, технике и медије.

Оно што је засигурно највише утицало на радове кроз које сам спроводио одређена истраживања јесте било време и место када су настајали. Честа путовања, изолације од градова, покушаји да се пронађе унутрашњи мир и живи у складу са природом, доста су рефлектовани у мотивима и облицима који су у присутни на претходним радовима.

Могуће је препознати два облика у којима сам изводио радове, и најрадије би их окарактерисао као:

1. мозаични полиптих
2. полиптих са нарацијом

Обе форме су подједнако биле заступљене у свим медијима којима сам се бавио. Без обзира на технику, тему, димензије или просторе у којима су радови били представљени, сматрам их кључним у даљем појашњењу и теоријском образложењу овог докторског уметничког пројекта.

Мозаични полиптих¹ као форма преузет је директно из технике мозаика. Мањи комади веће визуелне целине се настављају један на други чинећи целину. Полиптих, од грчке речи –*поли* представља уметничко дело у коме је један рад састављен од више мањих. За разлику од диптиха или триптиха, полиптих може имати неограничен број оваквих комада, али се сматра да је минимални број за формирање истог четири. Ови радови приказују један мотив, и њихови комади не могу да стоје засебно.

Полиптих са наратијом² се од мозаичког полиптиха разликује само по томе што комади не чине једну целину, већ се на различите начине надовезују један на други. Не постоји почетак или крај рада, већ се могу посматрати као бесконачна ликовна групација. Ови радови су у неким случајевима скоро идентични, али мале промене у светлу, боји или позицији мотива сугеришу мењање и посматрача информишу о наративу унутар ликовног дела. Раздвојени комади из оваквих целина могу да стоје самостално.

Потреба да се рад измести из класичног галеријског контекста³ резултирао је првим истраживањима у медију књиге уметника. Испоставило се да је мој претходни рад и начин израде добро полазиште да кроз овај медиј надоградим идеју о надовезивању појединачних радова, и своја ликовна опажања представим кроз ликовне објекте који ће бити у директном контакту са посматрачем.

Као основно полазиште за реализацију докторског уметничког пројекта узети су претходни радови на пољу графике, слике и цртежа, радови настали у медију књиге

¹ Овај начин склапања једног визуелног дела најбоље се препознаје у појединим радовима Дејвида Хокнија (David Hockney, <https://www.treehugger.com/culture/stunning-english-landscape-paintings-made-with-ipad-photos.html>), Раденка Милака (<http://radenko-milak.blogspot.com/>) и Наташе Кокић (<https://www.saatchiart.com/account/profile/90778>).

Уметници поједине поетске структуре утемељују у овом формату како би инванзивно интервенисали унутар галеријског простора. Кокић своје радове надограђује бескрајним низом радова, док Милак преводи цртеже у анимацију за коју је полиптих основно полазиште.

² Овај начин презентације дела најбоље се разуме кроз поставке Џули Мехрету (Julie Mehretu, <https://www.mariangoodman.com/artists/julie-mehretu>), Џени Холцер (Jenny Holzer, <https://projects.jennyholzer.com/>), Тијане Којић (<http://www.tijanakojeic.com/>) или Владимира Миладиновића (<http://vladimirmiladinovic.blogspot.com/>). Нарација дела постиже се сукобљавањем радова једне групације који полазиште имају у јасно дефинисаној идеји. Структура групације варира у димензији, односу представљених комада, али задржава јединство у техници и мотиву дела.

³ Синтагма “класични галеријски контекст“ односи се на све оне галеријске праксе које инсистирају на строгом излагању радова на зиду или под стаклима, без обзира о којој врсти дела говоримо.

уметника и различити радови уметника савремене ликовне сцене који се користе свим доступним инструментима у реализацији сопствених дела.

Илустрација 1: Пример мозаичког полиптиха, Дејвид Хокни, *A Closer Winter Tunnel, February-March, 2006* (<https://www.treehugger.com/culture/stunning-english-landscape-paintings-made-with-ipad-photos.html>)

Илустрација 2: Пример полиптиха са нарацијом, Џени Холцер, *Lustmord, 1993* (<http://iperarte.net/ledonnedellarte/jenny-holzer/jenny-holzer-lustmord-1993-sangue-sulla-pelle/>)

Еклектичним приступом покушао сам да реорганизујем и сублимирам сва досадашња истраживања у наведеним медијима, стечена знања и оне визуелне информације које сматрам важним за свој рад.

Овај пројекат настајао је у периоду од три године и послужио је да се одређена ликовна и теоријска сазнања ставе у први план, у средини која се недовољно бави овим медијем.

Покушај да се у једној изложби ускладе различити медији и ликовни приступи резултирао је изложбеним делом овог докторског уметничког пројекта, представљеним у Изложбеном холу Народне библиотеке Србије, у периоду од 27. 9 – 30. 10. 2018.

Полазиште у претходном раду

Претходни радови у форми *књиге уметника* разликовали су се по свом облику, ликовном решењу и намени. Неки од ових радова били су експеримент који послужио да се овлада техником израде књиге, док су други били спонтани цртачки чин који је претворен у форму књиге уметника. Поједини су замишљени као књига уметника, а да су током израде постали нешто друго. Израда сваког од претходних радова у области књиге уметника увек је почињала као сложен процес пројектовања и понекад се завршавала доста далеко од основне идеје.

Оно што је свим радовима увек било заједничко јесте: ручно израђена „илустрација“⁴ (цртеж, слика, графика), комбинација поп-ап⁵ (pop-up) елемената и рељефа, променљиви елементи и елементи колажа. Евидентно да су сами радови по себи били један облик колажа јер су увек били састављени од више различитих медија.

Разлог зашто никада нисам посегнуо за дигиталним решењем у процесу израде и настанка једне књиге уметника налази се у мом личном ставу према традиционалним ликовним средствима. Не сматрам да је дигитализација на било који начин оспорила класичне ликовне медије, нити да је постала претња ручном раду уколико то на време освестимо.

Оно што мени прија у традиционалном начину израде једног рада је контакт са материјалом који се користи и племенитост структура и рељефа које још увек није могуће добити дигиталним технологијама. Иако тродимензионални штампачи преузимају вођство у савременим дигиталним праксама, оно што изостаје је атмосфера аутентичног ручно изведеног дела коју уметник посредством своје руке преноси на рад а потом и на посматрача.

⁴ У даљем појашњењу рада термин „илустрација“ се односи на ликовну обраду самог докторског уметничког пројекта, и нема карактер класичне илустрације.

⁵ Поп-ап ликовна форма означава променљиви елемент унутар књижне форме. Велики број различитих система израде оваквог елемента омогућава уметницима да се на најразличитије начине искажу и поиграју са ликовним односима унутар књижног објекта. Више на: <https://www.bestpopupbooks.com/>

Радови у форми књиге уметника, као и они који су имали елементе књиге, а претходили су овом докторском уметничком пројекту, могуће је поделити у две групе.

Према физичким и ликовним карактеристикама прва група радова (период од 2012-2015. године) служила је прилагођавању ликовног рукописа и истраживању материјала. Уметничке књиге: *Ветар*, *Тонемо*, *Глечери Зло никада не спава (No rest for the wicked)* и друге, биле су простор за тражење најбољих решења којима бих се касније могао користити.

Друга група (2014-2016. година) је била припрема за извођење пројекта. Радови: *Смена*, *Писма са планине*, *Прозирно* и друге, могу се посматрати као припремни радови за сам пројекат. Неки од ових радова настајали су током студија на Факултету примењених уметности у Београду, на предметима редовног професора Растка Ђирића и доценткиње Оливере Батајић-Сретенковић. Захваљујући знању из области књиге које сам стекао на њиховим предметима, мој однос према књизи уметника и генерално могућностима које књига као медиј пружа, се доста променио.

Илустрација 3: Прва група радова, уметничка књига *Глечери*, 35 x 25 центиметара, 2015. Фотографије: аутор

Илустрација 4: Друга група радова, уметничка књига *Писма са планине*, димензије променљиве, 2016.

Фотографије: аутор

У константном учењу и овладавању ликовним проблематикама на предмету Графика током свих нивоа студија код редовне професорке Гордане Петровић мој сензибилитет се природно више усмеравао према ликовним него примењеним истраживањима. Разумео сам колико је важно оплеменити једно дело оним средствима које основни ликовни елементи пружају, и колико нам од исте племенитости недостаје у савременом свету оптерећеном технологијом.

Чињеница да у свету савременог стваралаштва постоји медиј унутар примењених уметности, а припада графичким жанровима, која преошћава наметнуте баријере између ликовних и примењених уметности била је изазов али и лична потреба. Књига уметника се по својој комплексности издвојила из низа интересовања које сам имао. Сукоб, а истовремено и уједињење, ликовног дела унутар изворно примењеног медија, отворило је различита проблемска места са којима сам као аутор радова морао да се суочим.

Књига уметника

Када говоримо о књизи уметника неопходно је разјаснити она збуњујућа места са којима се уметници овог медија сусрећу. Многи и даље врло опрезно приступају дефинисању тога шта је овај медиј, док други тврде како књига уметника може бити било шта.

Чињеница је да се са књигом уметника представља низ ликовних индивидуалних приступа и пракси, али то не значи да било које уметничко дело може бити стављено под овај термин. Сама дефиниција књиге уметника не постоји, и ја се слажем са тим да строге дефиниције не треба постављати. Ипак, одређена правила постоје, и уметници заједно са теоретичарима се око истих, често, и слажу.

Према ДиА Мариели Цветић књига уметника је хетерогена целина унутар које уметник обједињује више уметничких медија и техника поступком колажирања.⁶ Ово би значило да све што уметник жели може окупити и спојити у форми књиге, или објекта који подсећа на књигу.

Историчарка уметности Весна Павићевић у предговору каталога изложбе „Књига уметника“⁷ одржаној у Галерији Педагошког музеја у Београду врши озбиљну систематизацију медија. Она издваја различите типове уметничких књига, чиме даје широк преглед у којим све правцима уметници овог поља могу да се крећу.

Суштински, могућности јесу неограничене. Али важно је напоменути шта књига уметника није и зашто.

⁶ У својој књизи *Уметникова књига*, Цветић нам даје преглед радова студената архитектуре изведене у форми књиге, настале из потребе да се појасни шта све књига може бити. Овај преглед радова са теоретизацијом медија донекле расветљава проблемско место саме књиге уметника и позиције овог медија на српској галеријској сцени. Цветић, М. (2013). *Уметникова књига*. Београд: Архитектонски факултет.

⁷ Павићевић се залаже са строго поделу различитих типова књиге коју поткрепљује радовима представљеним на горепоменутој изложби. Ове групације, иако врло корисне за разумевање могућности које књига уметника као медиј пружа, претендују на скоро па стерилну поделу која додатно удаљава уметнике из ове праксе. Павићевић, В. (2010). *Предговор каталогу изложбе књига уметника*. Београд: Галерија Педагошког музеја.

Књига уметника не може бити: каталог, магазин, фото-албум, монографија, библиотечко књижно издање, уџбеник, дечија књига, репродуковано дело у форми књиге, презентација уметничког рада, лични дневник, свеска за цртање, итд.

Ипак, моје лично мишљење је да било која од ових „не“ групација може бити књига уметника уколико претрпи одређену уметничку интервенцију или послужи као полазиште за даље креирање књиге уметника. Свако интервенисање у виду додавања или мењања намене постојећих елемената зарад оформљивања некаквог новог облика или функције наведених објеката може резултирати књигом уметника.⁸

Поставити тезу о томе шта књига није је много лакше у овом случају.

Књига уметника може бити било које ауторско дело у форми књиге или са полазиштем у књизи, а које је резултат ауторског рада у једном примерку или ограниченом тиражу.

Да не би дошло до даље забуне, потребно је објаснити неке од термина који се често мешају са књигом уметника, што је важно за даље разумевање овог комплексног уметничког медија.

Индустријска штампа (уџбеници, магазини, каталози, монографије, књиге, календари, новине, цртачки блокови, портфолија...) у себи не носи слободу израза нити простор за ликовна истраживања јер је углавном условљена тржиштем, фабриковањем и монетизацијом производа. Комерцијализација штампе и осавремењивање индустрије довело је до потпуног потчињавања штампарске индустрије захтевима купаца, па сви радови који настају унутар исте не могу бити стављени под термин књиге уметника. Мада, понекада, сликовни, лепо дизајнирани или илустровани, ови листајући објекти на себи немају никакав лични печат дизајнера/уметника који их је направио. Строго стандардизована према времену и простору на коме настају, она су ту да задовоље потребу потрошача а не да искажу индивидуалност аутора.

⁸ Адријан Клајо (Adrian Klajo) и Раде Тепавчевић су добар пример како се манипулацијама на пронађеним објектима предмети који изворно никако не би били препознати као књига уметника претварају у ликовне објекте који без сувишне контекстуализације могу постати рад у медију књиге уметника. Више на: <https://lauferart.com/adrian-klajo> и <https://www.behance.net/radetepavcevic>
Радови Јагоде Мићовић су у групацији заправо књига уметника јер се надовезују унутар цртачке свеске, али бивају излагани засебно под стаклом, чиме формирају полиптих са нарацијом. Више на: <https://www.saatchiart.com/account/profile/122899>

Библиофилска издања су најчешће мешана са књигама уметника иако она то никако нису. Она настају као логичан прелаз из индустријске књиге у књигу уметника. Код ових издања важе потпуно друге законитости и постоје одређена правила. Библиофилија (или љубав према књизи) представља ауторски тираж, врло често ограничен на мали број примерака, изузетно луксузан и скуп. Ове књиге у себи садрже илустрацију као доминантни елемент најчешће изведену у некој од класичних графичких техника. Због захтевне опреме, прелома и дизајна, оне се раде у високо дисциплинованим условима графичких радионица. Папир је најчешће висококвалитетни графички, бира се фонт за текст који носи ликовну вредност, ради се ручни повез, преговање, биговање, клемовање, итд. Уметник у овом случају има пуну контролу над својим делом, иако је све време зависан од услова штампарije, пресе и технолошког процеса којим израђује ове књиге. Оне врло често илуструју строго биран текст, и тиме носе идеју о додатном оплемењену одабраног њижевног дела. Код њих дизајн, типографија, писмо и прелом играју важну улогу, и уметник мора поштовати сва правила које исти намећу.⁹

Уметничка књига је фини прелаз између библиофилије и књиге уметника, и ову групу је изузетно тешко дефинисати. Ово су књиге чији садржај јесте и комбинација типографије, дизајна, илустрације, али оне имају строгу намену и функцију у преношењу поруке аутора. Иако уметник и даље има потпуну контролу над својим делом, он размишља о функционалности сваког елемента понаособ. Врло често су у потпуности ручно рађене у једном примерку, мада их је могуће радити и индустријски. Врло илустративне, поучне и забавне, ове књиге су прилагодљивог карактера. Изузетно популаризоване због свог лаког читања и разумевања, оне су најједноставнији начин да се књига као ликовна форма разуме.¹⁰

Књига уметника у себи може, а и не мора, да окупи све претходно наведене групације. Такође, може да суочи, одбаци, угради или реорганизује и друге ликовне и примењене праксе унутар себе.

⁹ Југослав Влаховић је приредио монографију Библиофилских издања Факултета примењених уметности у Београду, избор из колекције предмета Графика књиге. Више на: <http://mpu.rs/izlozbe/bibliofilska-izdanja-na-fakultetu-primenjenih-umetnosti-u-beogradu-predmet-grafika-knjige-1964-2010/>

¹⁰ Анамарија Вартабедијан се поред књиге уметника бави и уметничком књигом. Њен докторски уметнички пројекат представљен у Галерији „Атријум“ Градске библиотеке Београда био је добро полазиште да се ова групација боље објасни. Више на: <https://www.antrfile.com/vesti/u-potrasi-za-svetim-znakom>

Један од главних разлога зашто књига уметника као медиј и настаје јесте била потреба уметника да одбаце начела индустрије и наметнутих академских правила у потреби за својим ауторским изразом. Са првим репрезентативним радовима у Дадаизму, Надреализму, Кубизму, Флуksусу, Зенитизму, па надаље, ови уметници су изнова и изнова доказивали шта се све може ставити под термин књиге уметника.

У свом докторском уметничком пројекту „Графички путописи – књига уметника“ графичарка Сузана Вучковић детаљно истражује историјски развој и уметничке праксе који су претходили књизи уметника коју ми данас знамо. Овај докторски уметнички пројекат био је неопходна грађа како бих могао да започнем свој докторски уметнички пројекат *Хазарски речник*, књига уметника- интерактивни дијалог књиге, посматрача и простора. и допринесем савременој теоретизацији и актуелизацији овог уметничког медија.¹¹

Вучковић поентира важна места у историји уметности, фазе и локалитете кључне за развој овог медија. Са освртом на свој рад потврђује разноликост и моћ књиге уметника као ретко независног ликовног дела које интензивно комуницира са посматрачем. У свом раду ова уметница књигу уметника третира као ликовни објекат унутар ког приказује интимне реакције на свет којим је окружена.

Докторски уметнички пројекат *Хазарски речник*, књига уметника- интерактивни дијалог књиге, посматрача и простора настао је као потреба да се прошири деловање књиге уметника, представе њени потенцијали и ауторски рукопис прикаже у овом формату.

¹¹ Поред богатог историјског прегледа књиге и анализе различитих типологија књиге уметника, уметница скреће пажњу на значај књиге уметника као самосталног уметничког дела над којим аутор има пуну контролу. Историјски извори у њеном докторском уметничком пројекту непроцењиви су за разумевање и начин настанка самог медија зарад схватања савремене књиге, којом се и уметница самостално бави. Вучковић, С. (2014). *Графички путопис: књига уметника*. Докторски уметнички пројекат. Факултет ликовних уметности у Београду. Необјављен.

Важне уметничке институције за медиј књиге уметника

Оно што медиј *књиге уметника* поставља у незавидан положај јесте недовољна информисаност, теоретизација и конструктивна анализа радова из ове области. Уз то, немогућност да се прати развој сцене кроз популарне изложбе, сајмове и презентације ових радова, додатно одмаже детаљној анализи и категоризовању радова. Све и да се до појаве интернета водило рачуна и пратило где и када који уметник ради у овом медију, данас су ова потрага и покушај сагледавања узалудни.

Постоји неколико организованих уметничких центара и изложбених институција који негују књигу уметника као слободну уметничку форму, и који раде на прегледу савременог стваралаштва. Мада недовољно фокусиране само на књигу уметника, ови центри ипак доприносе информисању шире јавности и уметничке популације.

Центар за уметност књиге (Center for Book Arts NY)¹² у Њујорку је организација која за циљ има ширење знања о настајању књиге кроз индустријски и ручни приступ. Књиге које овде настају стематизују савремену продукцију САД и дају нам увид у актуелне светске токове сцене.

ИмПринт Центар (ImPrint Center NY)¹³ исто у Њујорку је више излагачка организација, која исто поседује ателеее за рад. Кроз резиденцијалне програме уметници из целог света могу доћи и радити неометано, измештени из свог окружења.

Оно што јесте недостатак институција овог типа је то што се креативни део књиге уметника најчешће своди на опрему књиге. Иако захтевна сама по себи, област опреме књиге не дефинише књигу уметника. Свакако да доприноси идеји аутора, али пошто се може и без ње, беспотребно је мешати их.

Тријенале књиге уметника у Вилнусу, Литванија¹⁴, је најпоузданија тачка ове културне мапе. Упркос бројним другим покушајима да се формирају уметничка бијенала, тријенала

¹² Више на: <https://centerforbookarts.org/>

¹³ Више на: <https://www.ipcny.org/>

¹⁴ Више на: <http://artistsbook.lt/blog/2016/01/23/8th-international-artists-book-triennial-vilnius-2018/>

и квадријенала овог типа, чини се да Вилнус једини озбиљно истрајава у томе. Ово тријенале је специфични пресек савремене продукције у уметностима које књига окупља исто колико и у самој књизи уметника. Поред стандардних кодекс, лепорело или хармоника књига, присутни су и видео радови, инсталације, скулптуре, објекти, и све оно што упућује на чињеницу да у медију књиге уметника нема граница. Попут засебног света, књига уметника се развија временом и технологијом, новим ауторском ликовним приступима и идејама које су најчешће сублимација неколико опречних дисциплина.

Упркос чињеници да бројне академске образовне институције имају катедре које се овим медијем баве, ретко где се књига уметника ради као засебан предмет или курс. Она свакако постоји као задатак на уметничким студијама, често на свим нивоима, али сам предмет не. Поставља се питање шта је разлог томе, и да ли немогућност да се овај медиј јасно објасни широкој публици јесте препрека у формирању образовног система младих који би вршили истраживања на овом пољу.

Квадријенале књиге уметника у Београду, *Artбук* (ArtBook)¹⁵ у организацији Нене Скоко до сада је представило неколико десетина радова уметника из разних делова света. Поред строге селекције којом су ове изложбе биле жириране, основна идеја била је приказивање традиционалних књижних форми са интервенцијама у духу савремених ликовних пракси. Књиге од празилука, стакла, пиринча, и друге, чиниле су један део изложбе, док су на другој страни били цртачки, сликарски и фото-радови. Без икаквих мегаломанских тенденција, ово квадријенале је и даље институција у развоју, која засигурно доприноси разумевању и усвајању књиге уметника као легитимног уметничког медија.

За време Прашког квадријенала 2015. године¹⁶, на највећем светском такмичењу сценске архитектуре, дизајна и нових сценских пракси које се одржава једном у четири године у Чешкој Републици, студентска секција националног наступа Бразила представила се изложбом књига уметника. Ови радови били су под темом капиталног књижевног дела Франца Кафке „Процес“ изведени као мале сценографије у форми књига. Већина радова је била доступна за листање, док су други били састављени од књига. Професорка катедре за

¹⁵ Више на: <http://mpu.rs/izlozbe/knjiga-umetnicki-objekat-3-book-art-object-3/>

¹⁶ Више на: <http://www.scen.uns.ac.rs/?cat=40>

сценографију Уметничког универзитета у Бразилу Соња Паива (Sonia Paiva)¹⁷ покушала је да кроз задатак студенте охрабри у промишљању како књига може постати простор. У радовима се инсистирало на простору доступном посматрачима, као и утиску целокупне поставке која је послужила за илустровање вишезначности књижевног дела. Сценографске макете елементима простора овде артикулишу онај простор који би у књизи уметника био регулисан ликовним поступцима (сликање, цртање, графика, фотографија, итд.).

¹⁷ Паива, С. (2013). *Brasil, Shared labyrinths*. Бразил: Универзитет уметности у Бразилу, одсек за филмску и позоришну сценографију.

Књига уметника у Србији

Када говоримо о књизи уметника у Србији могуће је издвојити нека од актуелних имена уметничке сцене која континуирано раде и доприносе разумевању овог медија.¹⁸ Иако сви од наведених уметника већином раде у медију класичне графике или сликарства, књига уметника је незаобилазни елемент њихове уметничке праксе. У наставку ћу издвојити неколико њих који су својим радом утицали на мој рад у намери да прикажем различитости и свежину идеја којима се наведени уметници користе.

Разлог недовољно оснажене уметничке сцене, која би се интензивније и озбиљније бавила овим медијем, долази управо из непознавања и неразумевања самог медија. Недостатак курсева и предмета на студијама као и немогућност да се са надлежним институцијама успоставе трајне везе у промовисању и информисању генерација младих уметника, резултирали су смањеним бројем експеримената и самосталних уметничких пракси у области књиге уметника.

Непостојање критичког мишљења од стране стручних теоретичара и кустоса као и недисциплинованост галериста у Србији да комуницирају са уметницима је додатни проблем у представљању оваквих радова јавности.

Љиљана Бурсаћ¹⁹ је уметница која посвећено ради у медију књиге уметника са повременим излетима у објекте. Структурирајући свој рад на интернет кодним записима и преписивању јеванђеља и Библије, Бурсаћева вешто интегрише различите културолошки опречне елементе. Позната по свом заштитном знаку – злату, ова уметница гради своје

¹⁸ Предавачи на предмету Графика књиге, свих нивоа студија, Факултета примењених уметности у Београду, Миријана Живковић и Оливера Батајић-Сретенковић, су самоиницијативно покренуле незванични сајт/блог, на коме се представљају радови студената различитог карактера. Ови радови иако су у строгој вези са задацима које предмет прописује, били су од велике користи током овог истраживања. Поред самог рада у медију књиге уметника, студенти се охрабрују и обучавају да теоријски образлажу и критички промисле књигу као уметнички објекат и средство невербалне комуникације. Више на: <http://fpuknjiga.org/>

¹⁹ Више на: <http://www.avantartmagazin.com/tajanstveni-logos-ljiljana-bursac-u-muzeju-nauke-i-tehnike/>

радове на преузимању елемената из интернет културе преводећи их у традиционалне медије и технике.

Радове приказује у виду инсталација, цртежа, објеката или књижних блокова, а да за све то време не напушта медиј књиге уметника. Пажљивим позиционирањем сваког елемента уметница простор галерије перципира као простор књижног блока у коме интервенише различитим елементима.

Најупечатљивији радови су зидне инсталације које се не додирују али реагују на струјање ваздуха приликом померања публице.

Анамарија Вартабедијан припада уметницима млађе генерације која вешто транспонује елементе поп и рок културе у свој уметнички рад. Радови у медију књиге уметника често су „прецртани“ музички спотови или цртежи инспирисани музичким композицијама које су јој блиске. Као концертни фотограф Вартабедијанова је временом успоставила одређену везу између рада у фотографији, дигиталној илустрацији и класичном цртежу пастелом. Радове представља у неколико различитих типова књиге: кодекс, поп-ап и хармоника, чврсто се држећи наратива и фигуративне илустрације у комбинацији са ручно исписаним текстом.

Сузана Вучковић²⁰ припада струји уметника који користе традиционална обележја књиге (прелом, повез, графичке технике) како би артикулисали личне идеје и интимна опажања. Ова уметница је, поред докторског уметничког пројекта на тему књиге уметника, у наслеђе оставила и низ запажених пројеката у области уметничких сарадњи са уметницима из земље и иностранства. Пројекат *Мостови*²¹ био је само један од њих, где сам као студент имао задовољство да учествујем.

Уметница користи технике класичне ручне штампе и дигиталних технологија како би развила поетичне атмосферске ситуације напуштених ентеријера и усамљених пасажа.

²⁰ Више на: <http://www.seecult.org/vest/graficki-putopisi>

²¹ Пројекат *Мостови* окупио је студенте и професоре три факултета уметности у земљи, а за резултат је имао књиге уметника у којима су били обједињени графички листови различитих ауторских и ликовних приступа на тему *Мостова*. Симболичног назива, пројекат је послужио умрежавању до сада поприлично дистанцираних културних и образовних центара, у покушају да се путем књиге уметника размени знање, искуство, став и мишљење.

Више на: <http://www.art.pr.ac.rs/index.php/aktivnosti/862-mostovi-knjiga-umetnika.html>

Ови простори на њеним радовима увек су индикатори минулог времена и догађаја које ова места памте у својој историји.

Увек актуелна тема простора овде се додатно надограђује маштовитим преломима (књига уметника *Барселона*) где се тродимензионалност графике додатно постиже начином на који је графички лист савијен. Сведене и прочишћене, ове књиге су резултат интимних трагања за одређеним одговорима у комбинацији са захтевним поступцима графичких дисциплина.

Александар Расулић²² се представио 2015. године у Галерији Графичког колектива у Београду изложбом цртежа и уметничких књига. Ови радови су у уводном тексту каталога описани као „својеврсна уметникова опсервација појмова живота и смрти“²³ и истина је да у свом поетском домену ови радови задиру у одређену мистику и преиспитивање. Саме књиге са ове изложбе биле су подстицајне за размишљања о томе на које се све начине традиционални цртеж графитом може употребити приликом креирања једне књиге уметника. Сви представљени радови били су цртачке свеске измештене из контекста скице или предлошка за цртеж великог формата. Оваквим позиционирањем рада из Расулићевог опуса можемо сагледати књигу уметника као логичан наставак или обједињење више уметничких идеја и израза унутар једне ликовне форме.

Снежана, Нена, Скоко²⁴

У раду ове уметнице препознајемо бескрајно трагање за материјалима који могу бити корисни за књигу уметника. Своје радове често поставља у контекст објекта, таписерије, инсталације или неког другог медија. Књиге уметника код ње пре су резултат истраживачког процеса него представљања конкретне идеје.

Рециклажним, сликарским или вајарским поступцима ова уметница укида традиционалну везу медија са графиком и претвара књигу као објекат у више скулптурално него интерактивно дело. Ови радови се често не листају због своје осетљивости и начина на

²² Више на: <https://www.grafickikolektiv.org/html/akalendar%20ARasulic.php>

²³ Ћинкул, Ј. (2015). *Предговор каталогу изложбе „Свеске и цртежи“ Александра Расулића*. Београд: Галерија Графичког колектива.

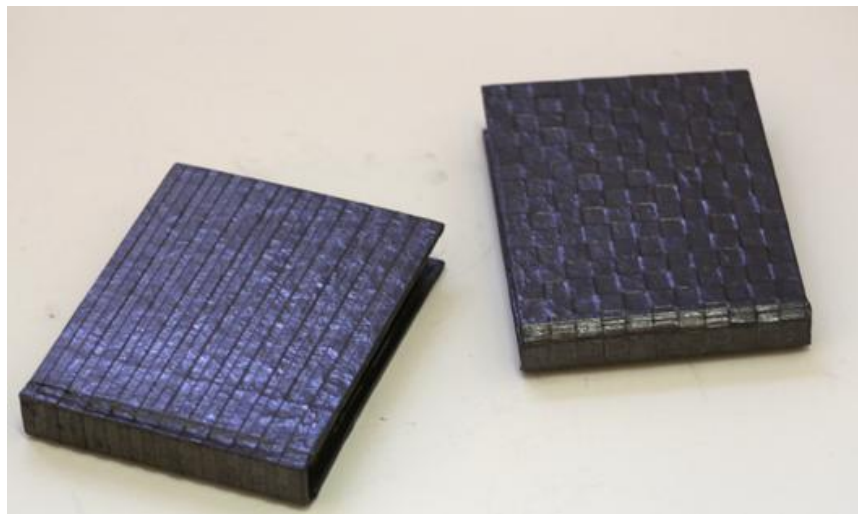
²⁴ Више на: <http://mpu.rs/izlozbe/dama-i-jednorog-moja-prica-izlozba-nene-skoko-snezane/>

који су настали. То никако не умањује њихову вредност, јер у њима окупља своје идеје о књизи као уметничком објекту који носи ликовне, а не дизајнерске вредности.

Честом употребом текста у радовима који се граниче са инсталацијама она вешто балансира на граници да потпуно оде у уметност амбијента. Ипак, исписани наротив ове комаде одржава на окупу, и без одређеног редоследа читања конструише се књига у простору. Књиге варирају од кодекс форме преко хармонике до зидних елемената у низу. Излажу се без стакла, на столу или висе са плафона галерије.

Илустрација 6: Златни листови Љиљане Бурсаћ, део зидне инсталације (<http://montenegrina.net/wp-content/uploads/2013/10/Rad-Ljiljane-Bursac.jpg>)

Илустрација 7: Цртачке свеске од графита, Александар Расулић
(<https://www.grafickikolektiv.org/html/img/Kalendar2015/ARasulic%20info.png>)

Даниела Фулгоси пре свега је позната по својим структуралним вишебојним линорезима²⁵ и ситоштампама са линеарним цртежом. Уметница неретко комбинује ове две технике, а значајан допринос даје и у медију колажа и цртежа.

Када говоримо о уметничким књигама Даниеле Фулгоси²⁶ примећујемо извесно измештање из наведених медија и техника у потпуно слободно комбиновање истих. Уметница суверено влада простором књиге као универзалним ликовним простором у којем оставља ауторски печат. Теме попут детињства, блискости, нежности у овим књигама праве спону са ауторским целокупним уметничким радом и обједињују га.

Користећи се техникама колажа, графике, цртежа и њиховим комбиновањем, она манипулише разноликошћу медија остварујући директну комуникацију са посматрачем путем личних визуелних записа. Приметно је одступање од строге илустрације, али опет на појединим радовима не игнорише текст већ га користи као ликовни елемент. Књиге су скоро увек у форми хармонике и излажу се потпуно отворене на високим постаментима или полицама.

Многи од ових, а и других ненаведених уметника, своје радове су представљали широм земље и иностранства. Гледано ван граница наше земље ситуација изгледа вероватно врло свеже и живо, док је заправо ситуација у самим излагачким центрима драстично другачија.

Поред проблема недостатка опреме за излагање и представљање оваквих уметничких дела, постоји и велика доза неразумевања од стране надлежних излагачких институција као и безвољност актуелних кустоса и историчара уметности који симптоматично одбијају излагање радова овог медија. Иако врло осетљиве за излагање, све књиге овог типа-библиофилска, уметникова и уметничка, нису ништа више захтевне од једне слике,

²⁵ Награду Галерије Графичког колектива у Београду, Велики Печат, уметница је добила за рад *Разговор*, вишебојни линорез, 2001. године.
(<https://www.grafickikolektiv.org/html/img/majska/Daniela-Fulgosi-RAZGOVOR-20.jpg>)

²⁶ Више на: <http://www.fpu.bg.ac.rs/nastavnici/Nastavnici/DanielaFulgosi/indexEng.html>

графике или скулптуре. Поведени прозападним систематизацијама уметничког дела²⁷ у којима само оно „што може да се окачи на зид“ може бити озбиљно дело, књиге уметника често су посматране као резултат уметничке игре а не озбиљне праксе и истраживања.

Кроз рад Галерије Графичког колектива²⁸ и Дома културе Студентски град²⁹, публика у Србији била је у прилици да се неколико пута до сада сусретне са овим медијем. Кустоскиње Љиљана Ћинкул и Маида Груден су кроз неколико изложби представљених у овим галеријама успевале да презентују „шта и како“ чиме се култура „читања“ књиге уметника ширила међу публиком.³⁰ Важан допринос разумевању медија дали су и уметници који су самоиницијативно учествовали на различитим колективним изложбама прилажући радове из ове области уз стални ризик од негирања, неразумевања и одбацивања (Драгана Купрешанин, Милица Павловић, Анђела Срејић и други).

²⁷ У последњих двадесет година примећена је јака популаризација кустоских пракси по угледу на Америчке чувене „Базеле“ (Art Basels) што би у преводу били сајмови. Ове манифестације одржавају се неколико пута годишње широм САД-а и купцима нуде актуелна уметничка дела. Цене ових радова су јако високе и на тај начин се ствара тржиште уметности. Мајами, Флорида, Њујорк и други се представљају стотинама уметника из различитих дисциплина.

²⁸ Више на: <https://www.grafickikolektiv.org/html/index.php>

²⁹ Више на: [http://www.dksg.rs/displayNews.php?id=\(867\)](http://www.dksg.rs/displayNews.php?id=(867))

³⁰ Познате по неговању граничних уметничких дисциплина уважавајући их подједнако као и оне институционализоване, ова два галеријска простора су у Србији паралелно деловала на пољу културе дуги низ година. Важан допринос дали су на пољу графике, експерименталног филма, инсталације, објекта и перформанса- само неких од запостављених пракси у Србији са намером да оснаже уметничку продукцију и развитак.

Радови уметника који су важни за овај докторски уметнички пројекат

Оно што је претходило настанку и изради овог докторског уметничког пројекта јесте анализа раазличитих радова савремене уметничке сцене. Већина ових уметника и радова не долазе из медија књиге уметника, али су њихови елементи или интерактивни или подстичу интеракцију на одређен начин.

Чињеница да се у савременој уметности све прожима, и да одавно не постоје јасно дефинисане границе између медија, мени је била интересантна полазна тачка за сопствена истраживања. Уметници и радови који су мени били важни у истраживању овог докторског уметничког пројекта помогли су да разумем и објединим различите уметничке приступе у оквиру једне, моје, поетике.

Уколико бисмо анализирали само књиге уметника у потрази за новим и креативним уметничким решењима, видели бисмо колико могућности и приступа може да се пронађе. Колико богато и различито ово поље јесте и на које све начине уметници манипулишу обликом књиге, њеном наменом и функцијом. Ако бисмо само анализирали књиге уметника у потрази за решењима која ће се накнадно појавити поново у књизи уметника, не верујем да бисмо допринели на било који начин самом медију. Да би се дисциплина унапредила, осавременила и додатно развила, добро је потражити и понудити решења која не долазе из исте области.

Врло често атрактивне, допадљиве, лаке за „читање“, ове књиге су у опасности да изгубе на својој тежини и значају. Приликом креирања књиге уметника важно је водити рачуна о томе да она не буде само леп објекат који у себи садржи одређену уметничку идеју. Важно је доделити јој значење, тему или поруку, како би као самостално уметничко дело стајала независна од шире уметничке продукције. Врло често постављена као додатак уметниковој идеји, или део некаквог већег рада, књизи уметника је углавном одузимана

њена индивидуалност на којој уметници попут Луиз Буржуа (Louise Bourgeois) или Јоко Оно (Yoko Ono) инсистирају³¹.

Ово би значило да књига уметника јесте самостални уметнички рад, специфични уметнички исказ или манифест, кроз коју уметник преноси одређену поруку користећи се ликовним средствима.

Уместо да се инсистира на читању и класичном илустровању, дизајну који објашњава намеру аутора, мени су елементи попут рељефа, боје и структуре били далеко примамљивији за манипулацију.

Посматрајући радове попут *Зид*, перформанс, уметничког пара Абрамовић и Улај (*The wall*, Abramović/Ulay), 1988. године, *Увирање*, видео инсталација Анице Вучетић, 2012. године, схватао сам колико интимног уметник може да учита у сопствени рад, и на који начин интимно може бити рефлектовано на колективно тело публике. Ови радови су ми помогли да праксу „скицирања“ књиге уметника изместим у процес у коме интензивно сублимирам емотивна стања током одређеног периода тражећи мотив и материјал у којем ћу извести књигу.³²

Биофилија, интерактивни музички албум, 2011. године (*Biophillicia*, Bjork), *Материјализација оплакивања*, ручно прошиване латице цвећа, инсталација, 2014. године (*A flor del piel*, Doris Salcedo), *Лекције*, комбиновани материјали, таписерија Ел Анацуи, 2008. године, (*Lessons*, El Anatsui), *Под*, комбиновани материјали, инсталација, Ева Хесе, 1968. године (*Aught*, Eva Hesse) су били важни за разумевање материјала од којег књига може да настане. Чињеница да материјали које бирамо већ носе себи својствену историју а наш задатак је да их све заједно смислено објединимо, поставља књигу као збир реакција на искуство које смо стекли. Унутар једне књиге увек се налази више од само ауторске идеје

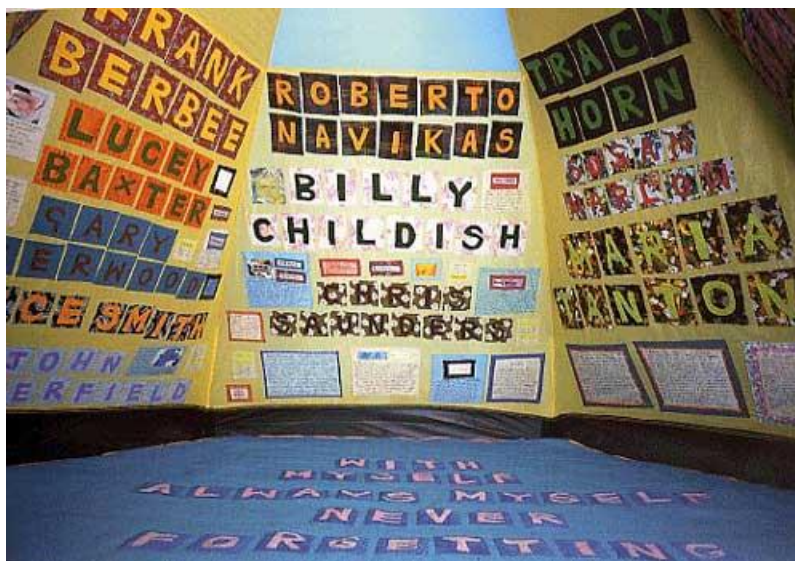
³¹ У књигама уметника ове две уметнице увиђамо одређен степен независности у ономе што је Буржуа радила у скулптури односно Јоко Оно у перформансу. Интересантно је да неко ко се бавио обрадом метала књизи уметника посветио кроз текстил, Буржуа, а Оно из нематеријалне уметности – перформанса, пребацила у књиге у материјалу. Више на: <https://www.theguardian.com/culture/yoko-ono> и <https://www.tate.org.uk/art/artists/louise-bourgeois-2351/art-louise-bourgeois>

³² Радови на следећим линковима према редоследу у тексту: <https://www.youtube.com/watch?v=zaso0j9x098> и <http://www.seecult.org/vest/uviranje-u-pozegi>

или израза. Потребно је пажљиво посматрати сваки елемент, у покушају да се рад у потпуности разуме и усвоји.³³

Илустрација 8: Перформанс Зид, Абрамовић и Улај (*The wall*, Abramović/Ulay), 1988. (<https://kickastrips.com/wp-content/uploads/2015/01/marina-abramovic-on-the-wall.jpeg>)

Илустрација 9: Инсталација, Трејси Емин, 1995. године, (*Everyone I have ever slept with, 1963-1995*) (https://sculptureuog.files.wordpress.com/2010/11/emin_everyone_detail.jpg)

³³ Радови на следећим линковима према редоследу у тексту: <https://biophiliaeducational.org/> <https://www.youtube.com/watch?v=9tgm2ywGGZk> , <https://www.theartnewspaper.com/gallery/our-picks-from-upcoming-fairs-and-auctions-in-the-next-fortnight> , <http://www.artnews.com/2016/03/11/she-was-piecing-together-a-new-kind-of-expressionism-kim-levin-on-eva-hesse-in-1973/>

Распад комете, серија цртежа Наташе Кокић, 2015. године, *Прогрес*, комбинована техника на платну Наташе Прљевић, 2009. године, *Сви са којима сам икада спавала, 1963-1995*, инсталација, Трејси Емин, 1995. године, (*Everyone I have ever slept with, 1963-1995* Tracey Emin), *Бескрај*, инсталација са светлом, Јајои Кусама, 2005. године (*Infinity, Yayoi Kusama*) су неки од радова чијом сам анализом полако схватао како се артикулише простор и шта су његова значења. На који начин просторни положаји уметничких објеката могу да граде интеракцију са посматрачем и да дају нова, нематеријална значења уметничким делима.³⁴

Овај мали лексикон уметника из различитих медија је делимично био присутан током осмишљавања и израде овог докторског уметничког пројекта. Осврћући се на свој претходни рад као и радове ових аутора покушао сам да на што вештији начин артикулишем идеје о уточишту и мирном месту које сам кроз изведене радове на изложби пројекта и приказао. Истражујући технике и технологије, могућности и потенцијале књиге као објекта примењених уметности настојао сам да додељивањем ликовних квалитета овим радовима интегрисах оне идеје о уметничком делу које су наведени уметници кроз своје радове и ауторске поетике исказали.

Књига уметника за мене је одувек представљала слободни простор истраживања и никада нисам инсистирао на дословном схватању књиге као листајуће форме која користи типографију, илустрацију, прелом и дизајн како би се оформила. У свом личном истраживању веровао сам у ликовне квалитете дела, у њихову организацију унутар рада, намену и функцију.

³⁴ Радови на следећим линковима према редоследу у тексту: <https://www.youtube.com/watch?v=sPp4Iu1YKx4>
<http://fpuknjiga.org/wp-content/uploads/2017/02/Natasa-Prljevic-Progres-2009.jpg>
https://en.wikipedia.org/wiki/Everyone_I_Have_Ever_Slept_With_1963%E2%80%931995
<https://www.kusamamovie.com/>

Хазарски речник

Када је започет, 2015. године, докторско уметнички пројекат Хазарски речник замишљен је као серија *књига уметника* у различитим облицима са мотивима пејзажа. Циклус је подељен у два сегмента: листајући објекти и увеличани прикази појединих страница у полиптихалном облику. Сви радови настали су у периоду од октобра 2015. године до јуна 2018. године и тај период искоришћен је за конструисање, дефинисање, селектовање и израду радова који ће бити приказани на завршној изложби пројекта.

У свом финалном облику пројекат се састојао од девет књига уметника подељених у три едиције, три књиге са зидним елементима и једној триптих књизи. Радови су ручно рађени, аналогним сликарским, цртачким, графичким и колажним поступцима. Укупно петнаест листајућих објеката и девет полиптихалних радова великог формата било је представљено на изложби докторског уметничког пројекта која је представила резултате овог истраживања.

Иако преузима наслов истоименог романа Милорада Павића, пројекат *Хазарски речник* није илустрација поменутог књижевног дела. Сам назив пројекта успоставља везу са идејом романа и представља лични доживљај како самог дела тако и поруке коју ово капитално дело српске књижевности са собом носи. Триптихалне и полиптихалне форме у којима су радови на изложби представљени нису у корелацији са поделом романа у три књиге, већ носе друга значења.

Потреба да се започне уметнички пројекат који ће резултирати представљеном изложбом јавила се у моменту када сам схватио колико незаступљена, мистификована и делимично непожељна књига уметника јесте у овдашњим галеријским и кустоским структурама. Због осетљивости којом радови из ове дисциплине одишу и често због захтевне опреме коју потражују, радови изведени у књизи уметника врло често нису добродошли на колективним изложбама и у многим галеријским и музејским институцијама. Поражавајући податак који лепо илуструје позицију овог медија на нашој уметничкој сцени јесте чак и да сама Народна библиотека Србије у својој збирци посебних фондова нема фонд књига уметника.

Поред популаризације и ширења информација о томе шта су и како све могу да изгледају књиге уметника, ови радови су кроз своје физичке карактеристике и просторне односе требали са публиком да успоставе различите односе и пренесу поруке које је пројекат у себи садржао. Као уметнички пројекат који повезује различите уметничке дисциплине, технике и медије, докторски уметнички пројекат *Хазарски речник*, књига уметника-интерактивни дијалог књиге, посматрача и простора, инспирисан је пејзажним променама које описују промене у нама. Мотиви на представљеним радовима сабрана су искуства аутора, у једном новом, ликовном речнику.

Пројекат је започет као истраживање ликовних елемената који носе наравију унутар корица књиге уметника, артикулацију истих и доприношењу теоретизацији ове уметничке дисциплине. Обједињени под називом *Хазарски речник*, ови радови су били простор да представим различите ликовне технике које су мени најближе и да успоставим комуникацију између књиге, простора и посматрача у јединственом ликовном амбијенту.

Овај амбијент подељен је на два нивоа, и изложба је наменски пројектована за Изложбени хол Народне библиотеке Србије како би се оба нивоа реализовала.

Први просторни однос је простор књиге и посматрача који се успоставља оног момента када посматрач отвори уметничку књигу. Други однос је однос целокупне ликовне просторне целине у корелацији са читавом публиком. Идеја пројекта је била да се представе уточишта за савременог човека који оптерећен свакодневним животом престаје да тражи мир у природи. Изложба је заправо била „међупростор“ на којем се граница између реалног и живота представљеног у радовима брише, а публика колективно губи у представљеним ликовним целинама. Захваљујући архитектури простора који је у потпуности анимиран овим радовима оба нивоа поставке су успешно изведена.

У оваквој поставци књига уметника престаје да буде само ликовни објекат који носи идеју уметника, већ и дело којим се преноси или успоставља ангажована порука. Као објекат којим се преноси информација, намера и искуство аутора, књига уметника постаје визуелни простор кроз који се учи о себи исто колико и о свету око себе. Радови са изложбе постављени у групацијама од по три комада окупљали су више од једног посматрача у својој непосредној близини. На овај начин, кроз изложбене целине

контролисано је присуство публике и места окупљања на којима је долазило до размене искустава.

У потпуности незаштићене изложене уметничке књиге биле су доступне публици на коришћење. Направљене са намером да се користе и „троше“ током периода поставке ови радови су били јединствени ликовни речници чија је садржина носила интимни наратив периода који им је претходио, а односио се на простор, време и друштво у коме су настали.

Илустрација 10: Са отварања поставке докторског уметничког пројекта у Изложбеном холу Народне библиотеке Србије.

Фотографија: Даница Ђуровић

Просторни односи у раду

Схвативши шта пејзаж нетакнут људском руком може да понуди човеку одлучио сам да унутар овог пројекта оформим уточишта за савременог човека чије се трагедије свакодневнице међусобно преплићу и надовезују. У идеји да је сваки посматрач јединка вредна пажње креирао сам ликовне просторе у којима посредством искуства боје и тактилности листова књиге желим да одморим и растеретим публику бар на тренутак. Књига уметника је за овакву намеру била идеалан медиј јер у одређеном моменту само једна особа може да листа један објекат.

Градећи однос један-на-један између посматрача и листајућег објекта сам покушао да остварим интимни однос попут оног који се формира приликом дијалога. Овакво усвајање искуства и учење о себи иницирано је радом Марине Абрамовић *Уметник је присутан*³⁵, престављеног у музеју МОМА (*Artist is present*, Museum of Modern Art). У изолованом простору који уметница намеће посматрачу учествују сви, али само један посматрач у датом моменту гради однос са ауторским радом.

Овај *Хазарски речник*, као безмало амбијентални рад, инсистирао је на односу посматрача и књиге колико и на односу публике и рада. Полиптихални формати окружили су публику која је учествовала у листању књига уметника на тај начин да су симулирали измештање из реалног простора, исто колико су и посматрача заиста измештали ван простора галерије. Ови формати су према свом надовезивању на листајуће објекте представили детаљно изведене просторе за бег од стварности, чему је допринео формат на коме су били изведени. Прекривање зидова цртежом на коме је представљен дивљи пејзаж блиско је ономе што су радили Анселм Кифер (*Anselm Kiefer*)³⁶ или Владимир Миладиновић³⁷.

³⁵ Абрамовић креира такозвани „контрадикторни простор“. Суочава се са посматрачем у директном контакту један на један а да су при том обоје изложени посматрању широке публике око њих. Сценски простор перформанса ограничен је линијом на поду у празном простору галерије. Уметница овим чином исказује лично незадовољство поводом колективног запостављања себе нудећи публици место за самоспознају. Галеријски простор се овде претвара у медитативни и катарзични простор чиме се основна намена саме галерије мења а рад током изведбе доживљава константну промену са сваким новим посматрачем понаособ. Више на: https://www.youtube.com/watch?v=U6Qj__s8mNU

³⁶ Више на: <https://www.artistsnetwork.com/art-techniques/perspective/anselm-kiefers-landscapes-are-anything-but-picture-perfect/>

Кифер је приказивао места која су за њега била само сећање, док Миладиновић инсистира на преображају природе под утицајем човека. Овако постављен рад на посматрача делује својим физичким, ликовним и идејним својствима.³⁸ Утичући на визуелно и духовно схватање ликовног простора, ова група радова је формирана као критика савременог света који нам није довољан да би као врста опстали.

³⁷ Више на: <http://www.eugster-belgrade.com/artists/vladimir-miladinovic/>

³⁸ Оба уметника раде у строго класичним визуелним медијима. У свом раду транспонују замишљене просторе у реални простор галерије, што је и било једно од основних полазишта ДРУМ *Хазарског речника*. Манипулишући само ликовним елементима оба уметника праве атмосфере брисања, нестајања и превирања унутар културе, историје, политике и нације у којој раде. Важан сегмент стваралаштва обојице су локалитети на којима радови настају у односу на сам приказ рада.

Структура рада

За изложбу докторског уметничког пројекта направљене су три едиције књиге уметника, једна триптих књига и девет полиптиха великог формата.

Едиције књиге уметника у свом теоријском основу блиске су едицији индустријске књиге. Оне поседују одређене сличности физичког карактера, али се њихове суштине разликују. Израђене су од сродних материјала, истим системом прелома и повеза, ликовно блиске и поседују једну идеју према којој су настале.

Едиција1

Прва едиција која је направљена састоји се од три кодекс књиге изведене комбинованом техником, у којима доминира рељеф као ликовни елемент. Црних корица са црвеном рикном, формата 25 x 35 центиметара, све три књиге се састоје од 9 страница које су ручно осликане. Технике: пастел, акрил, уље, колаж, темпера. Радови су именовани као *Црвена књига 1*, *Жута књига 1*, *Зелена књига 1*. У овој едицији издваја се *Жута књига 1* са елементом поп-ап форме, односно дуплираним цртежом у средини књижног блока.

Радови представљају надовезујућу ликовну целину која нема почетак и крај, али је раздвојена у три објекта, Рад је настао тако што сам на шлајфни папира дугачкој 10 метара подсликао основу пејзажа на којој сам желео да интервенишем касније, а потом кадрирао одређене делове које сам исекао за три књижна блока. У намери да представим рељефну структуру нагорелог земљишта (*Црвена књига 1*) које се надовезује на пошумљене и обновљене пејзаже (*Жута књига 1*) да би се на крају све претворило у општу дивљину (*Зелена књига 1*) оформио сам ову едицију на идеји о исцељењу и обнови.³⁹

Структуралне и рељефне вредности књиге овде постају доминанта. Боја и тактилноста листа утичу на посматрача који додирује имитирани рељеф земље састављен од рециклажних материјала унутар саме књиге уметника. Папири који су искоришћени за

³⁹ Радови се у идејном карактеру надовезују на уметничку књигу *Плес Атома* насталу 2014. године која је била инспирирана истоименом песмом *Atom Dance* (https://www.youtube.com/watch?v=IAAgXBU_OhY), исландске уметнице Бјорк. Мотив израђаваног земљишта и вулканских процепа био је добро полазиште за поновно преиспитивање сличног мотива неколико година касније.

прављење ових структура су лако пропадљиви и током година ће сами под притиском времена мењати своју структуру и облик. Ова едиција је направљена да имитира променљиво тло а да истовремено и сама буде променљива.

Едиција 2

Ова едиција надовезује се на моје претходне радове изведене у графици, и истраживањима изведеним у техници вишебојне суве игле.⁴⁰

Желео сам да искуство стечено у графици пренесем у књигу уметника увезујући графичке листове у књижни блок помоћу скривеног јапанског повеза. Искористио сам девет графичких листова на којима је сува игла била штампана и као висока и као дубока штампа. Да сам их оставио у функцији галеријског формата ови радови били би завршени у складу са мојом дотадашњом графичком праксом, тј. линорезом у боји или детаљима у пропусној штампи. Пошто сам их увезао у књижне блокове одлучио сам да ове интервенције изведем ручном перфорацијом иглама и прорезивањем листова.

На тај начин сам интензивирао структуралност графичког листа и тродимензионалност ликовне представе. Сведени, линеарни пејзажи овде су у контрасту са скоро геометријски изрезаним оштрим формама које асоцирају на планете или кровове кућа. Едиција *Црвене књиге 2*, *Жуте књиге 2* и *Зелене књиге 2* носи поруку о времену које неометано протиче без обзира на нашу географску или културолошку позицију у односу на простор на коме функционишемо. Ови радови изведени су склапањем графичких листова у смислене ликовне представе које се надовезују једна на другу путем боје и оштрих симбола као главних актера нарације. Симболичне и строго сведене елипсасте или кружне перфоративне структуре изведене су ручним пробадањем папира шиваћом иглом. Отисци су накнадно увезани и укоричени. Формат радова је 25 x 23 центиметра.

⁴⁰ Циклус графика Аурора започет је 2015. године као технолошки експеримент штампања технике суве игле комбинацијом дубоке и високе штампе. На једну матрицу утрљавао сам боју (дубока) након чега сам ваљком прелазио преко исте (висока) и све то преносио на различите подлоге. Папир је био једна од њих и њега сам искористио за ову едицију. Аурора је премијерно била изложена 2017. године у Галерији Центра за графику и визуелна истраживања Факултета ликовних уметности у Београду, а као уметнички пројекат наставила се до јануара 2019. године.

Више на: https://www.designed.rs/news/izlozba_kuca_od_mermera_nikole_radosavljevica

Едиција 3

Ова едиција заснована је на мојим последњим истраживањима у области цртежа и мобилних објеката у простору, и послужила је као својеврстан експеримент унутар самог докторског уметничког пројекта.⁴¹ Направљене су три књиге *Црвена књига 3*, *Жута књига 3* и *Зелена књига 3* формата 25 x 30 центиметара, од по 6 листајућих страна. Књиге су увезане лепљењем на ивици и причвршћене за подлогу од обложене лепенке. На листове су наносене различите структуралне масе од папира, умакане у лепак за дрво који их чини fino еластичним и омогућава лако листање. Потом су странице бојене и уведен је цртеж четком. Овај сликарски поступак је за задатак имао да позиционира оне форме које су у претходним радовима биле изведене директно на папиру а овде су уведене као издвојени облици. Од различитих материјала, памук, папир, картон и пластика, облици који асоцијативно подсећају на елементе пејзажа накнадно су нашивани на саме листове. Ове форме се померају независно од посматрача чиме се при сваком прелиставању слика унутар књижног блока мења. Целокупна композиција зависи од брзине листања и особе која је књигу листала последња.

Елементи књиге овде су променљиви, скоро па мобилни а та промена условљена је посматрачем и начином на који сам ја као аутор позиционирао елементе. Поред својих колористичких и текстуралних вредности ова едиција носи и елемент променљивости и неизвесности саме промене.

Радови ове едиције представљају смену дана и ноћи у фазама ноћ-јутро-подне што је симболички представљено одабиром боје и прецизношћу односно спонтаношћу изведених елемената.

Триптих књига је у свом техничком извођењу представа куда би радови овог типа могли да се крећу у будућности, а да ликовно не одступају превише од замишљене идеје.

⁴¹ Полазиште за ову едицију била је уметничка књига *Глечери* из 2016. године, где сам илустрације унутар књиге делимично правио као променљиве елементе. Нашивањем облика од бојеног папира постигао сам контролисане промене током окретања страница књиге. Поетски, едиција је омаж првој књизи са мотивом пејзажа коју сам израдио 2012. године, *Смена*, у којој су кроз три сцене приказани смена сунца и месеца.

Илустрација 11: Едиција 1, *Црвена, Зелена и Жута књига*, 2017. Фотографије: аутор

Илустрација 12: Едиција 2, *Црвена, Зелена и Жута књига*, 2017. Фотографије: аутор

Илустрација 13: Едиција 3, *Црвена, Зелена и Жута књига*, 2017. Фотографије: аутор

Састављена од три листајућа објекта где сам интервенисао на обе стране папира, неретко читаву целину склапајући кроз листове а не само на њиховој површини, овде сам користио материјале за вез, ткање, таписерију и текстилне украсе како бих интензивирао чуло додира а не само чуло вида код посматрача. Радови су формата 30 x 30 центиметара повезани рикном као кодекс књига, од тврдог креп папира који је накнадно премазиван лепком због сјаја и еластичности. Лепак у већини ових радова врши заштитну функцију, како целокупног рада тако и појединачних листова.

Илустрација 14: *Триптих књига*, 2017. Фотографије: аутор

Папир је прошиван различитим верзијама традиционалног веза или ткања, комади су увезивани памучним и свиленим концем у боји који је накнадно бојен кинеским тушевима, детаљи су рађени од прерађене овчије вуне, а елементи таписерије од свиле, конца и вуне. Ова уметничка књига представља микро-живи свет у коме се дешавају процеси на које ми не утичемо.⁴² Спознаја истих води нас ка разумевању себе, а ови радови су тактилношћу елемената омогућили посматрачу да додирне свет који је физички присутан у њему. Ликовна организација елемената накнадно је успостављена једноставним цртежом фломастерима или тушем, иако је доминантни носилац цртежа сам изрезани папир и конац којим се везло.

Ова група радова докторског уметничког пројекта је послужила за обједињење претходних знања, увођење оних која сам стекао на докторским студијама и потенцијалног предлагања правца у којем бих се даље кретао. Поређани хронолошки према редоследу како су настајали сви радови из ове групације су интимна сведочанства о

⁴² Поред тога књига поседује извесне ликовне сродности са интерактивном књигом *Света породица* рађеној на предмету Уметничка књига, у трећем семестру докторских студија код доц. Оливере Батајић-Сретеновић. Док је у *Светој породици* конац и вез служио за мапирање фолклорних одредница културе и наслеђа, овде је он мапа кретања и смерница за спознају саме књиге уметника. Више на: <http://fpuknjiga.org/tag/nikola-radosavljevic/>

развоју целокупног пројекта. Од потпуно класичног цртања и сликања преко класичне ручне уметничке штампе до цртежа у материјалу и постављања књиге уметника у функцију строго ликовног објекта.

Додела наратије према приказаним елементима је била само подстрек за посматрача да своје индивидуално схватање прошири или оплемени, али су радови као физички објекти били ту да публику упознају са уметничким медијем који се ретко виђа у српским галеријама а још ређе додирује без рукавица уз дозволу аутора.

Полиптихални формати своје упориште имају у три засебне књиге уметника које без нумерисања носе називе *Црвена*, *Жута* и *Зелена књига*. Ови радови се надовезују једни на друге, истовремено обједињујући читаву изложбу у амбијенталну целину.

Црвена Жута и *Зелена књига*, формата 30 x 30 центиметара, урађене су јајчаном темпером на комбинованој подлози. Интервенције у овим коадима изведене су комбиновањем елемената претходно наведених књига у едицијама. Колаж, прошивање, перфорације, цртање, сликање, рељефи, структуре, отискивање и мобилни елементи – све је окупљено у ова три рада, при чему сам водио рачуна да не дође до засићења. Књиге су урађене у облику хармонике, и међусобно се не надовезују једна на другу, иако у ликовном и симболичком значењу имају одређене сличности.

Црвена књига представља апстраховани сутон над планином са које се назире градови. Изведена у неколико слојева лавираног јајета са пигментима и акрилом, основа овог књижног блока евоцира атмосфере сумрака/зоре и немогућности да се стварност објективно сагледа.⁴³ Из ње су на велики формат преведена три рада следећим редоследом: *Тајна вода*, 210 x 200 центиметара, акрил на папиру, *Прародитељ*, 200 x 140 центиметара, акрил на папиру, *Даровање*, 200 x 140 центиметара, акрил на папиру.

⁴³ Књига своје упориште носи у раду *Помрачење* из 2015. године, полиптиху димензија 210 x 200 центиметара, уљани пастел на папиру. Као претходница овој групацији, сам рад био је тест пре свега склапања формата мозаичким приступом као и решавања проблема у преношењу скице на велики испресецани формат.

Више на: <https://www.youtube.com/watch?v=MT6wN5p9DQg>

Сва три велика рада симболична су сугестија интимних реакција на стварни свет. Приказ воде у раду *Тајна вода*, нпр, сугерише скривање и позиционирање природе као безбедног места, док је код *Даровања* приказ распале планете довољно оштар и у првом плану као би представио инсистирање на веровању у природне силе.

Радови су изведени слободним потезима четком, преплетом боја и тонова како би се јасно дефинисале зоне дешавања. Скоро као припрема за таписерију, свака боја и тон мешани су у одвојеној бочици, не на палети, након чега су наносени на претходно предвиђену позицију. Овакво грађење слике типично је код припреме за вишебојну графику, таписерију, вез и икону. Сваки доминантни елемент попут процепа у тлу, планете или воде служили су да обједине ликовне површине и представе пејзажа али и да искристалишу идеју која је у књизи наменски остала недоречена. Из тог разлога велики формати се овде на књигу надовезују као њен интегрални сегмент а не као засебан рад.

Жута књига је апстраховани ваздушни приказ тла, и смене сасушене земље са воденим и зеленим површинама. Ове смене дефинишу ритмику посматрања и константне битке градова са природом и обратно. Док се једно гради друго нестаје. Изведени велики формати су: *Благовести*, 140 x 200 цм, акрил на папиру, *Јутро њише ветар*, 140 x 200 цм, акрил на папиру и *Све ће ово проћи*, 150 x 150 цм, акрил на папиру.⁴⁴

Велики формати су лични коментар на напуштене локације у природи где се народ некада окупљао, и иако су ови прикази на радовима измишљени, они су симбол оних реалних места која су напуштање заиста претрпела. Кроз атмосфере које варирају од потпуног смираја природе, *Благовести*, до експлозије светла и отровне зелене, живе и бујне површине у *Јутро њише ветар*, површине су постављане хоризонтално, плански уз минимум динамике која ремети целину. Контрасти и ритам постигнути су сменом ширине потеза који изостају у претходним радовима. Саме композиције су благо уједначене, са само једним јаким акцентом у виду црвене оштре форме процепа у *Све ће ово проћи*, која

⁴⁴ Полазиште је био рад *Ти си ту*, формата 200 x 175 центиметара, из 2014. године, туш на комбинованој подлози. У раду сам истражио могућности подлоге коју сам искористио за све три књиге у овом делу ДРУМ, што ми је омогућило да неометано радим на таквој подлози. „Ткање“ четком се у овом раду чита много јасније него у самом пројекту баш због оштрог сукоба туша са белом подлогом, док у ДРУМ инсистирање на боји захтева додатно сагледавање сваког од наведених радова како би се боље схватио систем израде. Више на: <https://www.youtube.com/watch?v=MT6wN5p9DQg>

је ту да подсети на пролазност и нашу немогућност да вечно контролишемо ситуације око нас.

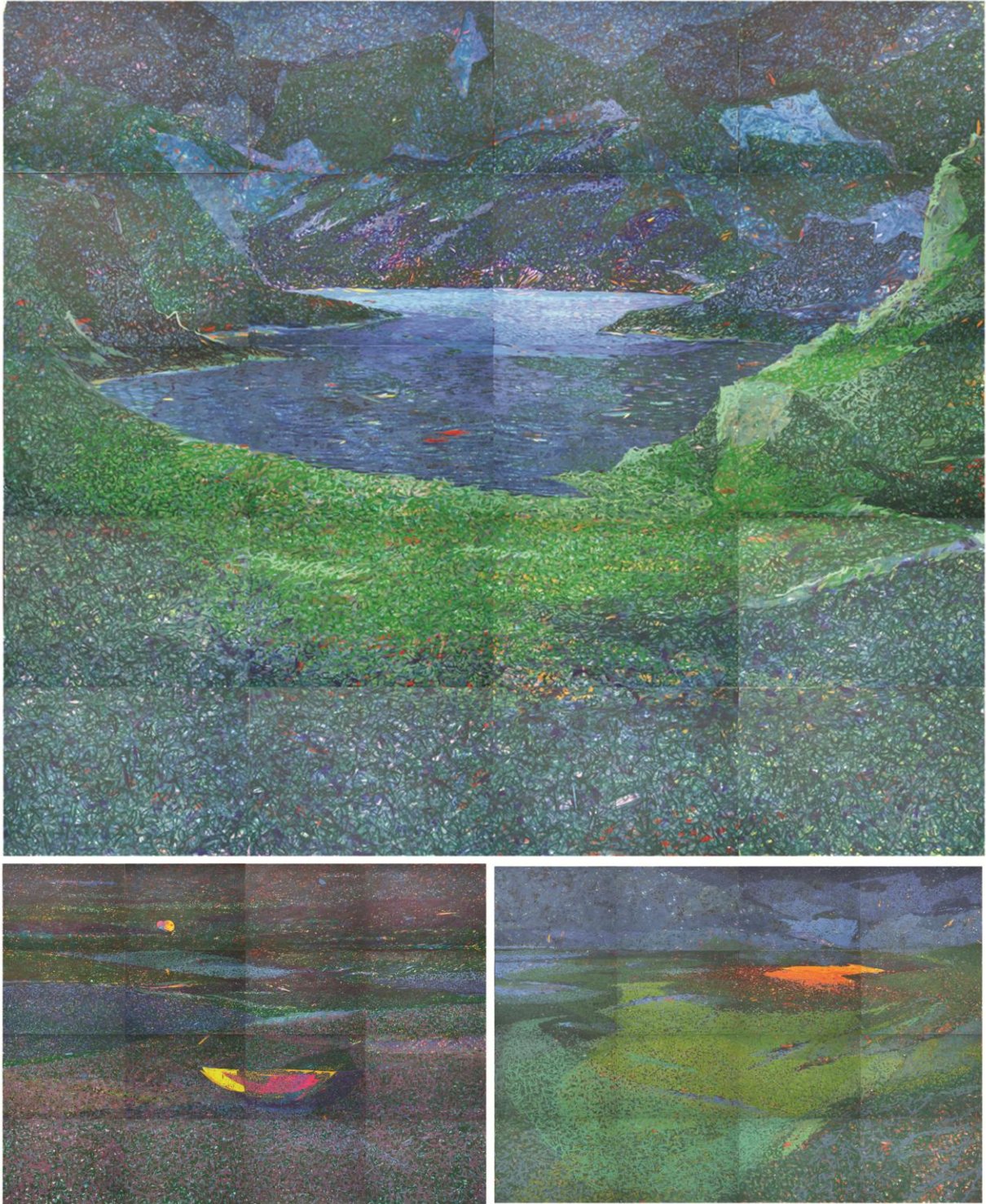
Зелена књига је последњи сегмент овог докторског уметничког пројекта и симболично „затвара“ поставку, иако сам пројекат има тенденције ка наставку. Уметничка књига је апстраховани приказ крошњи које се нижу у недоглед. Слика препуна зеленила која је бигована на странице за листање испресецана је благим рељефом који је накнадно лепљен, а преко њега сам опет интервенисао бојама. Уметнути мотиви стилизованог лишћа, гране или стабла ремете монотону зелену површину, и надовезују се на три велика формата разрађена из саме књиге. Зидни формати *Сновиђење*, 140 x 200 цм, акрил на папиру, *Љубавници*, 150 x 150 цм, акрил на папиру и *Пријатељ*, 200 x 150 цм, акрил на папиру, симболични су прикази мени важних појмова овог ликовног лексикона.⁴⁵

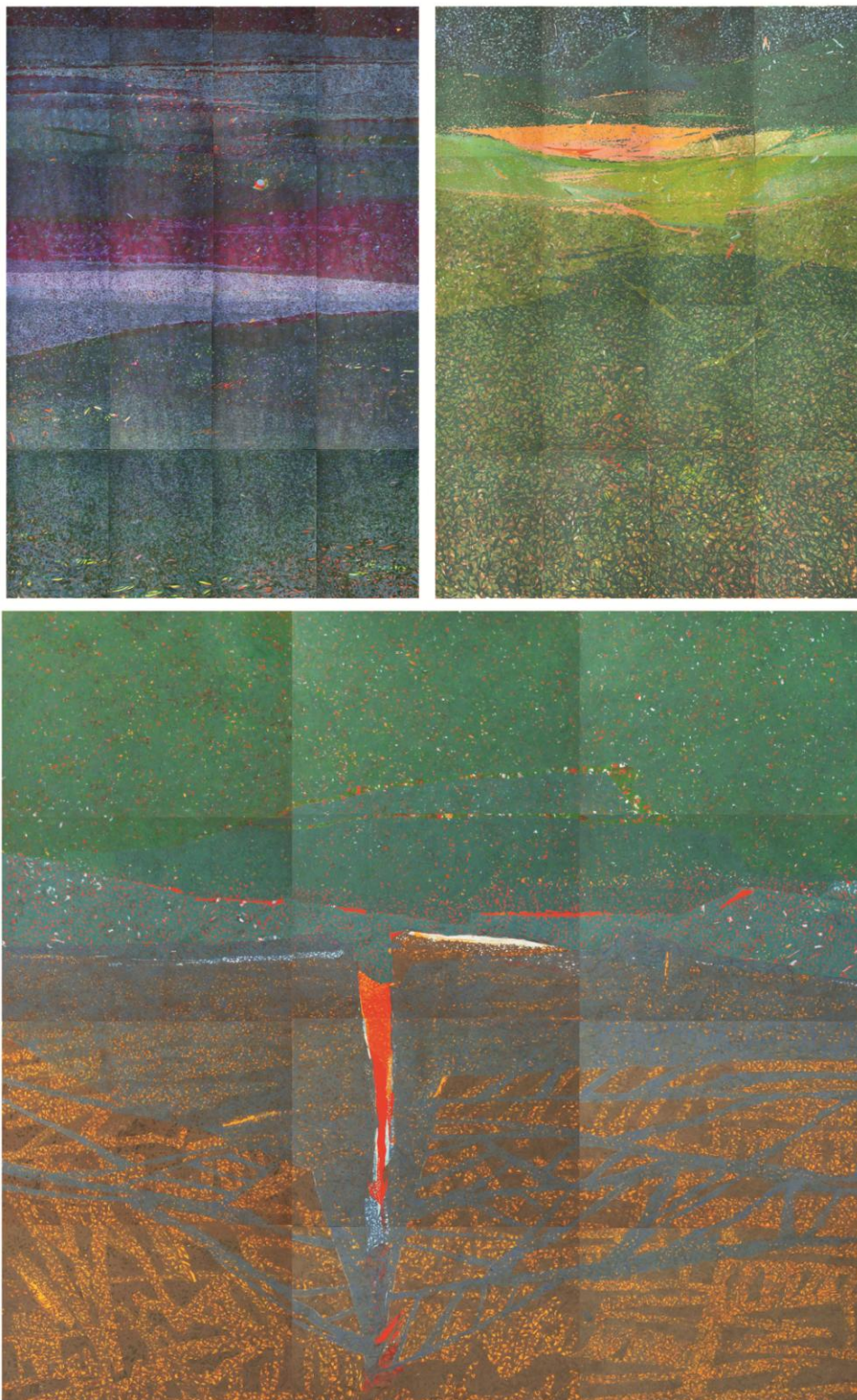
Илустрација 15: *Црвена, Жута и Зелена књига*, 2017. Фотографије: аутор

⁴⁵ Ова последња групација настаје као продужетак полиптиха *Дубоке посекоштине*, 150 x 150 центиметара из 2015. године, који је био полазиште за саме мотиве на радовима. Изузетно поједностављена композиција овог рада представља сукоб црне и беле површине цртежа у горњој зони рада. Однос планине и неба симбол је притиска који се свакодневно врши над појединцем и позив на превазилажење личних препрека и постизање циљева. Више на: <https://www.youtube.com/watch?v=MT6wN5p9DQg>

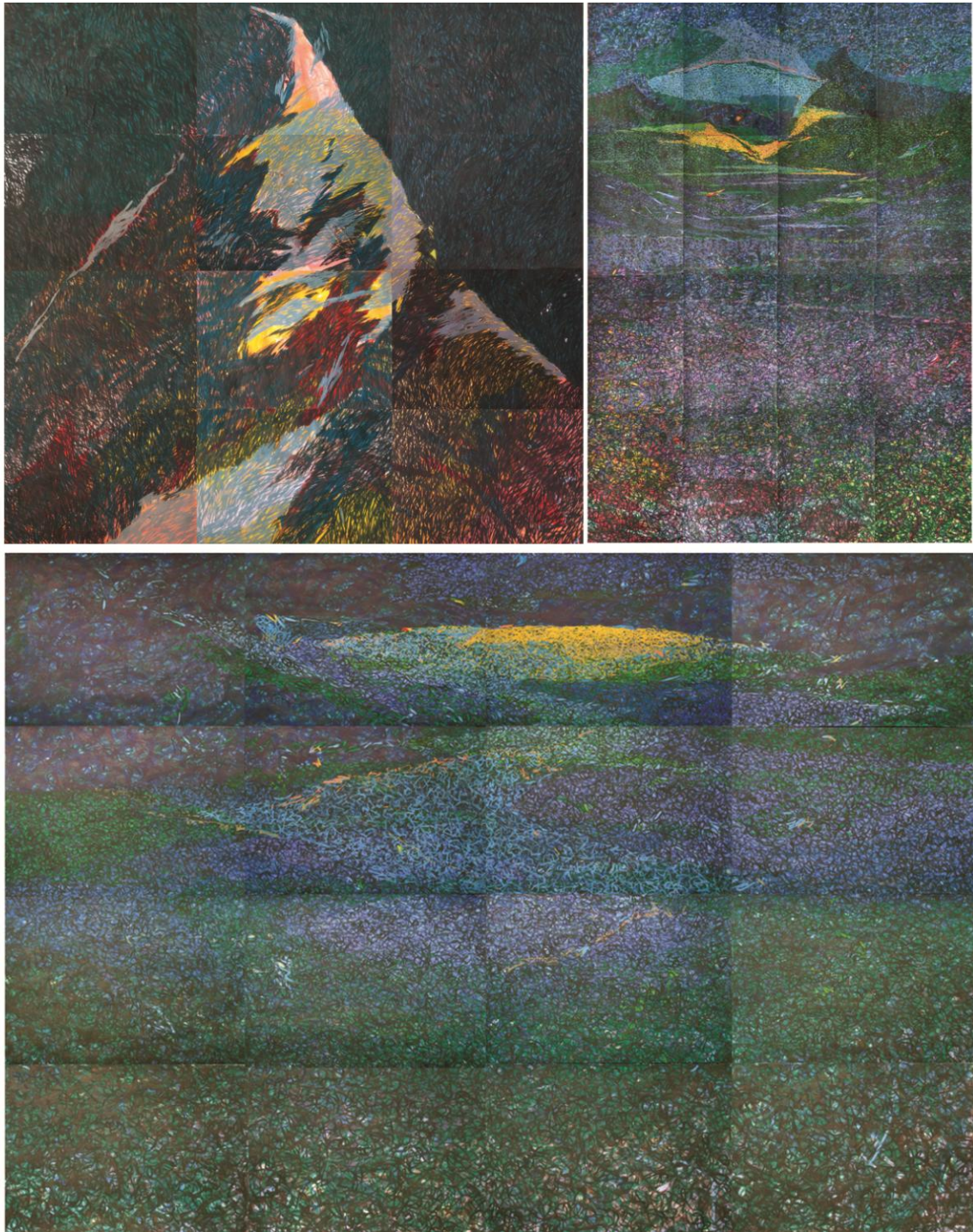
Сва три велика формата, као и остали, су разрађени детаљи из поменутих књига уметника. Ова последња групација одише тешким атмосферама зеленила које може бити прочитано као „након кише“ или „у сумрак“. Светлосна решења на њима акумулирају атмосфере у којима се појмови не читају баш најјасније, али управо колоритом и системом рада желео сам да остварим приказ интимног виђења ових појмова. Композиције су једноставне, приказују врх планине или брда, без конкретних облика који конкуришу сведеним плановима слике. Ово прочишћење форме долази управо из потребе да се за сам крај сагледавања ове поставке остави чист простор за разумевање и преиспитивање већ виђеног.

Илустрација 16: Црвена књига: *Тайна вода*, 210 x 200 центиметара, акрил на папиру, *Прародитељ*, 200 x 140 центиметара, акрил на папиру, *Даровање*, 200 x 140 центиметара, акрил на папиру

Илустрација 17: *Жута књига: Благовести*, 140 x 200 цм, акрил на папиру, *Јутро ��ише ветар*, 140 x 200 цм, акрил на папиру и *Све ��е ово про��и*, 150 x 150 цм, акрил на папиру.

Илустрација 18: Зелена књига: *Љубавници*, 150 x 150 цм, акрил на папиру, *Пријатељ*, 200 x 150 цм, акрил на папиру, *Сновиђење*, 140 x 200 цм, акрил на папиру

Простори књиге

Разумевање једне књиге уметника не би требало да долази само из личног става према уметничком делу или само из директног контакта са истим. Када боље погледамо, ово су пре свега ликовни објекти који својом мултифункционалношћу не красе простор и немају декоративну намену. Скоро све уметничке дисциплине имају тенденцију ка декорацији и естетизацији одређеног појма или простора што са књигом уметника никако није случај.

Важан фактор у разумевању медија књиге уметника јесу простори⁴⁶ које уметник користи да би направио књигу уметника. Онај ликовни објекат који настане у уметничкој радионици добија своје пуно значење тек када се постави у простор за који је креиран. Као и графика, цртеж, слика или скулптура, уколико се не доведу у контакт са публиком, немају баш пуно смисла. Као и костим, ентеријер, дизајн, и други, уколико се не користе и не врше своју намену, постају узалуд искоришћен ресурс а не уметничко дело.

Код књиге уметника можемо да приметимо две врсте простора које лично сматрам значајним. Приликом настанка сваке од ових књига уметника на којима сам радио размишљао сам прво о оном простору који се налази између корица књиге. Уколико се уметничка интервенција смешта између корица, тај простор постаје књига уметника чији облик зависи од искоришћеног материјала и прелома. Уколико књига нема корице, онда треба размишљати о томе који је то тачно простор књиге који се обрађује.

У простору између корица смешта се наратив⁴⁷, техника и идеја самог рада. Наводим намерно ова три елемента јер су примарна у мом раду. Ма колико понекада изгледало да

⁴⁶ У овом делу теоријског појашњења ДРУМ Хазарски речник термин „простор“ користи се као обележје физичких карактеристика књиге којима уметник делује у простору у коме је књига уметника изложена. Искуство стечено у области перформанса и сценског дизајна током припрема за Прашко квадријенале 2014-2015. године помогло ми је да схватим како се посматра простор око уметничког дела и унутар њега. Раздвајање ова два нивоа у овом пројекту имало је за циљ оснаживање излагачких и ликовних пракси у експериментима при пројектовању изложби и удаљавању од стандардизованих начина излагања уметничког ликовног дела.

⁴⁷ Термин „наратив“ односи се на идеју која се путем ликовних елемената формира унутар књиге уметника. Ово није дословна представа приче или неког догађаја већ артикулација емоције, идеје или мотива у ликовном приказу.

наратив изостаје, ипак је свеприсутан, јер као што сам рекао, разумевање једне књиге уметника не сме да долази само из директног контакта са самом књигом.

Овај простор сам искористио да представим техничке, технолошке и ликовне могућности које сматрам интересантним али и важним у популаризацији и прављењу грађе за даље изучавање овог медија. Комбиновањем медија и техника које добро познајем (графика, цртеж) и неких у којима први пут радим (мобили, таписерија) покушао сам да представим дијапазон могућности које књига уметника као дисциплина нуди. У оквиру своје уметничке поетике и личног ликовног израза, искористио сам доступне материјале како бих истражио потенцијале и сугерисао заинтересованима шта је све још могуће урадити.

Намерним игнорисањем писаног, штампаног или било каквог текста у овим радовима свим књигама сам одузео читљиви наратив. Препустио сам боји, рељефу и структури да врше своју функцију, а путем асоцијативних елемената саме радове сам оставио на читање сваком посматрачу понаособ. Књига уметника овде је строго ликовни објекат која задржавањем традиционалне књижне листајуће форме своју базу чува у опреми књиге и примењеним уметностима.

Управо у том простору књиге који је био артикулисан ликовношћу дела публика је била у прилици да усвоји елементе ликовне уметности путем директног физичког додира.

Радови овог пројекта утичу на више чула истовремено – вид, додир, мирис, звук – али у том контакту, који је пре свега личан и директан, они трајно утискују нова сазнања о уметности књиге, уметничкој књизи и савременој уметности. Ова уметничка дисциплина је, по мом мишљењу, увек савремена. Током времена сама књига се прилагођавала технологији и свету око себе, самим тим и књига уметника пратила је уметничке тенденције савременог света.

Из тог разлога сам изабрао форме књиге као што су: кодекс и хармоника, док за цртеж бирам форму дводимензионалног полиптиха. Изузетно традиционалне, класичне форме које својом садржином постају савремене.

Када се говори о другом простору који књига уметника заузима мислим на онај простор у коме је рад изложен.

Иако су радови овог пројекта засебно настали према групацијама, сви они носе међусобну везу – идејну и ликовну. Иако сам их искористио за решавање техничких и технолошких проблема, они су једна група која пун смисао добија тек у формацији у којој су приказани на изложби у Народној библиотеци Србије.

Креирање унутрашњости књиге важно је исто колико и размишљање о спољашним факторима који ће на књигу деловати током њеног изложбеног периода. Како ће бити позиционирана, где, ко све може да јој приступи.⁴⁸

Верујем да уметност настаје за све и да је увек и свуда треба приказати. Изложбени хол Народне библиотеке Србије чинио се као идеално место за уметничку диверзију. Унутар националне институције која чува знање на папирима облепљеним текстом, изложио сам исту форму око које се суштина целе установе врти, а да сам публици понудио једно потпуно другачије искуство од претходно познатог.

Излагање уметничких књига унутар овакве институције додатно је закомпликовала моја идеја да књиге буду незаштићене. Претпостављало се да ће већина радова нестати, бити оштећена, уништена. Књига уметника, као и било које друго уметничко дело, има свој рок трајања. Подразумевало се да са мојом намером излагања без заштите ове радове морам додатно осигурати од брзинског пропадања. Ту сам приликом израде све стране препарирао лепковима (еластичност), јајетом (заштита од прљања) или акрилним лаком (заштита од влаге).

Ни један рад није нестао. Ни један рад није био оштећен. Важно је нагласити да за месец дана изложбе једино што се мењало од вечери када смо отворили поставку јесте распоред отворених страница у Холу. Некада су све биле отворене, некада неколико.

⁴⁸ Међусобни односи радова као и односи радова са простором били су подједнако важни. Изложбени хол Народне библиотеке Србије ипак је у многоме условио саму поставку због чега је читава изложба унапред била припремљена за њега. На неке ствари није било могуће утицати (празни дисплеји на зидовима, осветљења појединих радова, кречење, итд.) услед недостатка помоћних и материјалних средстава. Ипак, пројекат је изложен у идентичном облику у коме је осмишљен.

Слагањем у едиције од три књиге уметника засебно желео сам да створим јавни простор артикулисан ликовним објектима у којем би се публика окупљала. Број три сам наменски искористио као формирање групе а не пара. Случајни пролазници или посетиоци изложбе могли су се затећи унутар галерије било када, листајући ове књиге једни наспрам других. Поглед посматрача трениран је да опажа истовремено и оно пред њим, али и све око њега. У овим позицијама неоспорно увек долази до размене одређених енергија и стицања нових искустава.

Уметничке књиге овог пројекта биле су иницијатори невербалне комуникације. Пре свега моје са публиком, након чега су препуштене на месец дана комуникације публике међусобно. У групацијама од три књиге било ко је могао да сретне незнанца како наспрам њега листа доста сличну, али опет не исту уметничку књигу.

За то време зидни формати ограничавали су простор кретања публике, симулирајући портале за бег, скривање или катарзу. Велики формати су јако захвални за пренаглашавање идеје, када уметник жели да инванзивно утиче на посматрача. Као визуелни закључци на тему мењања, препорода и обнове, ови радови су целовити наративи великог формата у мозаичкој структури. Њима се дефинишу мањи формати књига уметника из којих су настали, а назад се враћа информација о потребама природе и угрожености духовног раста унутар механизма савременог света.

Овај други простор књиге искоришћен је за формирање амбијенталне ликовне целине којом се посматрач затвара у круг идеја о инструментима за боље схватање себе.

Визуелном и тактилном перцепцијом овај остварени дијалог формиран је у оба простора и више смерова. Њиме се гради комуникација између радова али се инсистира на комуникацији са публиком као и доживљају уметничког дела. Кроз такав дијалог књига уметника се усваја као медиј комуникације и преноса личног искуства путем познатих визуелних елемената.

Илустрација 19: Окупљање публике око формираних групација књига уметника, отварање изложбе. Фотографија: Даница Ђуровић

Илустрација 20: Приказ публике испред зидног формата (рад: *Даровање*) Фотографија: Даница Ђуровић

Циљеви пројекта

Анализирање медија књиге уметника током израде овог докторског уметничког пројекта дефинисало је радове приказане на изложби као ликовне објекте помоћу којих се комуницира са посматрачем у простору, а у којима се интегришу различити облици визуелне и књижевне уметности. Управо је та веза са Павићевим Хазарским речником условила поетски конструкт пројекта, где се укидањем класичне илустрације иницира другачија ликовна разрада и израда дела.

Приказани простори су управо метафора несталог народа, који се према Павићу из историје света избрисао припајањем једној од три водеће светске религије – јудаизам, ислам и хришћанство. Моја намера није била да илуструјем сам роман, тако да је читав докторско уметнички пројекат један својеврстан доживљај књижевног дела у целини. Из тог разлога није нужно уочити везу између самих радова, али она свакако постоји, на исти начин на који Павић и негира, а истовремено и успоставља везу између појмова самог речника-романа.

Пројекат је за циљ имао ликовно дефинисање радова, њихову просторну организацију и коришћење тактилних и структуралних вредности листова унутар изложених књига уметника.

Изложбу је током трајања од месец дана посетило неколико стотина људи, који су у прилици били да директно доживе и усвоје различите термине уметности и техника приказаних на овој поставци. Простор Народне библиотеке Србије послужио је као већ поменути „међупростор“ стварности и приказаних пејзажа и као диверзивни моменат излагања уметничког експеримента унутар институције која негује индустријски штампану књигу и дигиталне примерке књига.

Овај пројекат је у свом формалном облику допринео схватању и усвајању термина књиге уметника, дефинисања простора књиге и просторне организације, а све то било је у функцији постизања максимума у комуникацији са публиком.

Познати ликовни приступи искоришћени су у једном новом облику, како унутар самих књига уметника тако и у промени материјала којима се иначе као аутор не бих тако лако користио.

Радови са ове поставке били су лични експеримент који је у својим ширим одјецима требао да представи како све једна књига уметника може да изгледа, од чега све може да се направи и која чула може да активира. Такође, ови радови исконструисали су простор за посматрача који је требало да искаже поетску структуру самог пројекта, али и да подстакне одређена промишљања на теме опстанка, присутности и уједињења. Управо у груписању едиција у број три покушао сам да сугеришем публици да нам фали више груписања у стварности, да нисмо сами и да за свакога мора постојати подршка и блиски круг људи.

Књиге уметника са ове изложбе послужиле су као простор за свевремену актуелизацију традиционалних уметничких пракси. Цртеж, слика, графика колаж – ма колико били архаични у двадесет и првом веку, заправо су заувек савремени. Потенцира се независност над израдом сваког од радова понасоб – независност уметника од машина, технологије и сарадника.

Кроз ове радове инсистирао сам на тактилним и колористичким вредностима у намери да покажем како се дијалог са посматрачем може остварити онда када игноришемо текст и класично илустровање књиге.

Читав пројекат је и својим изложбеним а и писаним делом усмерен на популаризацију и допринос у разумевању медија књиге уметника, као и одбацивању претпоставки да овај медиј припада само ликовним или само примењеним уметностима. Пројекат увезује ове две уметничке области, и као многи други уметнички пројекти потврђује нераскидиву везу између ликовних и примењених уметности. Сматрам да би негирањем ове тврдње целокупна уметничка заједница остала осиромашена за читав низ могућности које комбиновање различитих дисциплина доноси, и да би на глобалном нивоу представљала корак уназад у свету који има више потенцијала него што смо их и свесни.

Потенцијали пројекта

Полазећи од свог ранијег рада а обједињујући сопствена уметничка интересовања знањем које сам имао, покушао сам да трансформишем познате елементе књиге у нове елементе књиге уметника. Рад на овом пројекту омогућио ми је да увидим даље потенцијале унутар медија као и могућности које бих могао да искористим за даљи рад.

Приликом истраживања материјала за теоријски део овог докторског уметничког пројекта схватио сам да се велики број уметника ове области дели на традиционалисте и савремене. Знам да је ово случај у скоро свим уметничким областима, али не слажем се да било који вид уметности треба да се круто држи под оквирима традиционалног и класичног. Нисам ни за апсолутну експанзију врло често баналних решења савремених ликовних пракси, али одређени баланс увек може да се постигне.

Када говоримо о традиционализму у књизи уметника врло евидентно се уочавају карактеристике библиофилских издања која се приписују књизи уметника. Ови радови врло често немају никакву спонтану ноту нити одишу слободом уметничке интервенције. Крути су у изради и досадни за посматрање.

Савремена књига уметника одлази у деконструкцију саме књиге и њену реинтерпретацију кроз нове медије чиме се често губи на самој форми или суштини. Ови радови помажу у препознавању могућности које сама област пружа али скрећу пажњу са разумевања тога шта књига уметника јесте. Могу бити корисни за инспирацију приликом потраге за добрим решењем форме, светла итд. али суштински само би збунили некога ко тек почиње да се бави овим медијем.

Током израде и представљања пројекта покушао сам да успоставим баланс између ове две групације. Било шта превише традиционално није било предмет мог интересовања, док су ми савремени медији и праксе слабо држали пажњу.

У том покушају да успоставим јасну дистанцу од оба аспекта схватио сам да све изведене књиге имају у потпуности сабрана интересовања из претходних радова и оних експеримената које током времена нисам успевао да изводим због мањка времена, новца,

простора, услова рада, итд. Баш у овом премошћавању недостатака са којима се свакодневно сусрећу уметници млађе генерације успео сам да искористим овај пројекат како бих искристалисао неке од будућих пројеката који би се тицали књиге уметника али би проширили ово поље истраживања.

У овој стеченој и створеној грађи за наредне радове доста помаже оформљени ликовни рукопис и технолошко познавање искоришћених медија које сам искористио у изведеним радовима. Ова позиција ми дозвољава да све наредне експерименте започнем са предзнањем стеченим у пројекту и надоградим га кроз нове облике и теме које бих објединио у медију књиге уметника.

Да ли би књига уметника могла да се претвори у сценографију, перформанс, филм или да заиста буде преведена у таписерију ако сам већ поменуо да је сваки полиптих рађен сличним приступом којим се решава скица са таписерије? Да ли је могуће превести књигу уметника у архитектуру, индустријски дизајн или њено поље деловања проширити на индустријску штампу? Верујем да јесте.

Елементи простора, додира, односа са посматрачима који су коришћени у овом пројекту наводе нас да схватимо како књига уметника јесте самостално уметничко дело које је, у мом случају, имало полазиште у графици и цртежу. Књига уметника такође може бити полазиште за даље развијање нових радова, што у овом пројекту и јесте била. Полиптиси великог формата настали су као природни продужетак *Црвене, Зелене и Жуте књиге*. У том процесу својства једног рада преписана су на друге, а да се веза између њих није прекинула.

Овим системом уз савладавање нових сазнања и решавање нових проблемских места приликом изведбе нових радова, књига уметника може да послужи као полазиште за рад у неком новом медију.

У генези изложених едиција представио сам сопствени стваралачки пут од класичног цртежа до веза и рада у текстилу, преко графике, рељефа и мобилних елемената. Не сматрам да једно стваралачко путовање мора да се одвије у оквиру само визуелних уметности, већ врло лако може отићи ка нечему другом.

Хазарски речник је као пројекат ослоњен на идеје перформанса, инсталације, цртежа, скулптуре а изведен је у медијима цртежа, графике и слике у књизи уметника. У зависности од афинитета уметника који ради у овој дисциплини морамо разумети да су могућности бескрајне.

Морамо подржати и неговати разлике које као индивидуалци имамо, посебно у овом медију који је током пројекта био извршни циљ, а онда се поново испоставило да јесте полазиште за даљи рад.

Верујем да су ови уметнички обрти врло важни и да препознавањем истих можемо допринети култури и образовању много више него да вршимо строге поделе и постављамо чврсте границе у области уметности.

Овај пројекат започет је као низ цртежа који су настали у серији а које сам препознао као потенцијалну књигу уметника, из чега сам касније извео све приказане радове. Сада схватам да сам завршетком једног пројекта себи отворио материјал за мноштво нових. Поред структуралних и ликовних експеримената који су успели у самом пројекту опет сам препознао одређене сегменте појединих радова као могуће самосталне корене нових радова који би наставили да утичу на популаризацију и већу видљивост књиге уметника код нас.

Закључак

Докторско уметнички пројекат Хазарски речник имао је за задатак да обједини различите типологије књига уметника и објасни простор којим се уметник служи када конструише односно представља једну књигу уметника. Ова групација радова послужила је као простор за ликовне експерименте и допринос медију у виду грађе, тј. писаног дела самог пројекта.

Пројекат је представио форму зидног полиптиха равноправну са листајућим полиптихом, оба у форми књиге уметника. Представљена је едиција књиге уметника, серија радова који у низу чине целину, као и триптих издање – књиге које су надовезане једна на другу тако да се не могу посматрати раздвојено. Окупљени радови представљају ликовни амбијент формиран за преиспитивање позиције човека у савременом, дигиталном добу, а све то има упориште у Павићевој идеји о Хазарима – народу коме је изгубљен сваки траг.

Овако представљен пројекат послужио је да се публици представи медиј који је јавности доста непознат али и да се скрене пажња на проблеме друштва које запоставља однос са природом, односно самим собом. Уметничке интервенције биле су инструмент којим се на посматрача деловало и пред којим се постављало питање опстанка и нестајања.

Сама изложба послужила је као диверзивни простор у коме се публика неометано кретала а имитирала је управо ону фигурацију која је намерно изостављена на радовима. У Павићевом роману ова фигурација постоји али се о њој говори као већ избрисаној.

Поставка изложбе третирана је као простор за суочавање са празнинама природе и њеним основним чиниоцима. Негирањем фигурације истиче се питање суштине савременог човека и његове пролазности у окружењу где се налази. Ови прикази нестајања били су и бег од стварности али и могућа стварност уколико се као појединци не освестимо на време и не обратимо пажњу на природу у себи па онда и на ону око нас.

Сматрам да је пројекат допринео разумевању позиције медија књиге уметника у савременом стваралаштву. Допринос је дат и у уочавању потенцијала за коришћење оних области које се често не помињу када се говори о књизи уметника, као што се често и

игнорише њена активистичка намена и приписују јој се само естетска значења. Потреба да се уметничка заједница освести и прихвати књигу као самостално, засебно и целовито ауторско дело била је само једна од намена овог пројекта.

Укрштање медија књиге уметника са капиталним романом Милорада Павића који спада у један од романа са ове територије као најпревођенији у историји, пројекту даје додатни значај. Подизање видљивости територијалног културног наслеђа и баштинских јединица културе у потреби да се културна база сачува, показало се као лако изводљиво узевши у обзир да се наша култура све мање негује.

Пројекат у потпуности сублимира уметничко и животно искуство и такође представља један интимни осврт на реакције стечене у одрастању и сазревању. Као неко ко пажљиво анализира свет око себе нисам могао да се дистанцирам од интимних сагледавања живота који је делимично диктиран.

Верујем да су друштвени системи који су нас дефинисали и наметнуте идеологије допринели у дистанцирању људи међусобно. Поделе различитог типа у комбинацији са пирамидалним системима функционисања били су иницијална каписла у осамљивању човека. Претпостављам да када смо сами онда смо и рањивији и лакше подложни утицајима ауторитета.

Из тог разлога сам изложбу осмислио као место сусрета непознатих људи унутар које се одвијају различити трансфери комуникација, а релације односа нису условљене ничим сем индивидуалног доживљаја представљених радова.

Елементи ликовне уметности представљени у медију књиге уметника искоришћени су као интимни речници симбола дати на препознавање и ишчитавање. Позиција мене као уметника манифестована је једино у чињеници да сам ове радове направио, али завршна реч је дата посматрачима. Публика је током отворене поставке креирала тело које изостаје на радовима и листањем књига потражила своје визуелне термине у представљеним лексиконима.

У дубоком уверењу да су овакви пројекти важни за даљи развој и осавремењивање области ликовних и примењених уметности, сматрам да је пројекат послужио самом

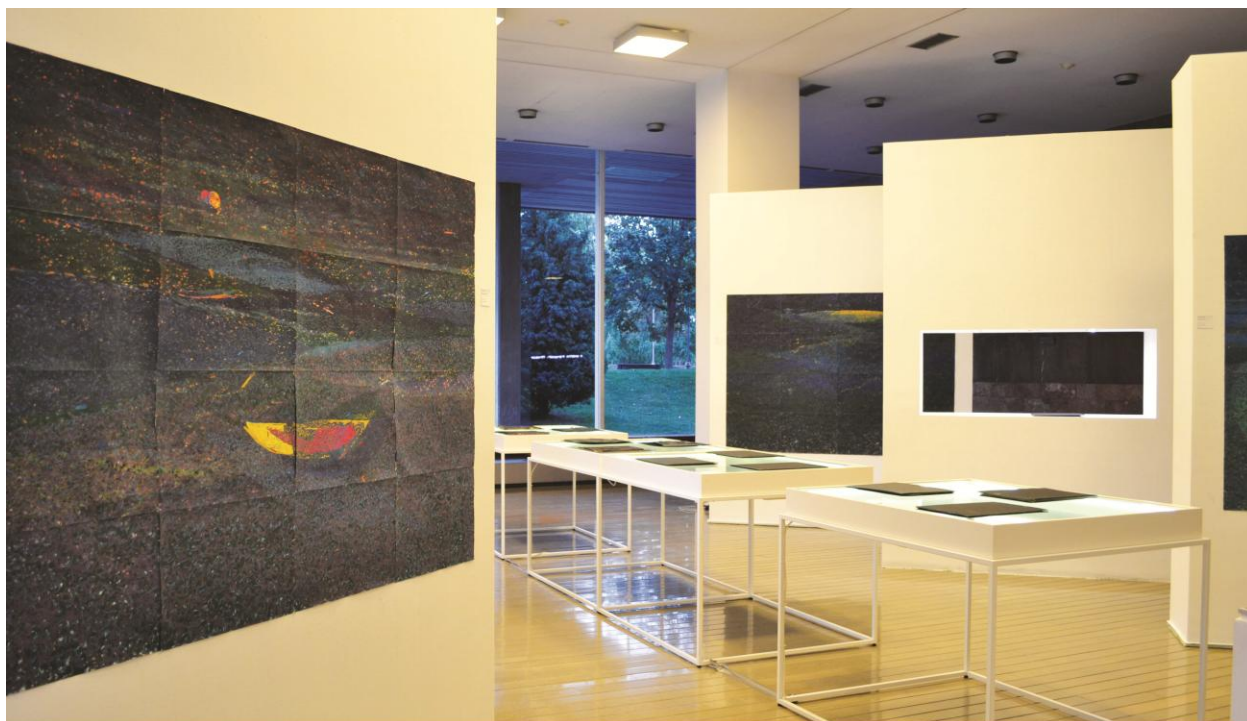
медију књиге уметника. Кроз индивидуални приступ раду представљене су могућности и неке од карактеристика књиге уметника у покушају да се сам медиј боље схвати и истакне његова присутност на уметничком тлу.

Верујем да би уз више оваквих или сличних пројеката који обрађују форму књиге као сублимирање елемената ликовне и примењене уметности читава дисциплина била знатно видљивија и јаснија широј јавности. У тим покушајима морамо остати верни себи и својим уверењима, тежити ка квалитету рада и начину презентовања целокупног ауторског дела како би оно било схваћено на најбољи начин.

Потребно нам је више укрштања различитих уметничких дисциплина како би се створили нови хибридни уметнички облици који су одрживи. Важно је оснажити експерименте и слободни приступ раду, растерећен закона академија и школства не би ли креирали хомогене ликовне појаве.

Ипак, слобода у уметничком раду има тежину све док почива на строгом, класичном приступу учењу и уметности. Као што се код књиге уметника најбољи радови појављују у балансу традиционалног и савременог, тако је и одређене експерименте добро оснажити до оне границе у којој врше функцију квалитета, намене и функције уметничког дела.

Фотографије поставке

Илустрација 21: Поставка изложбе докторског уметничког пројекта, Изложбени хол Народне библиотеке Србије, септембар, 2018. године

Илустрација 22: Поставка изложбе докторског уметничког пројекта, Изложбени хол Народне библиотеке Србије, септембар, 2018. године

Илустрација 23: Поставка изложбе докторског уметничког пројекта, Изложбени хол Народне библиотеке Србије, септембар, 2018. године

Илустрација 24: Поставка изложбе докторског уметничког пројекта, Изложбени хол Народне библиотеке Србије, септембар, 2018. године

Библиографија

- Арган, Ђ. (2004). *Модерна уметност*. Београд: Клио.
- Арнасон, Х. (1975). *Историја модерне уметности*. Београд: Клио.
- Вучковић, С. (2014). *Графички путопис: књига уметника*. Докторски уметнички пројекат. Факултет ликовних уметности у Београду. Необјављен.
- Ducker, J. (1995). *The century of artists books*. New York: Granary books.
- Давид, М. (2010). *Ноћ нам прија*, каталог 51. Октобарског салона. Београд: Музеј града Београда.
- Јелисавац, К. Љ. (2013). *Предговор каталогу 47. Златног пера Београда*. Београд: Удружење ликовних и примењених уметника Србије.
- Ковачић, Д. (2009). *Предговор каталогу изложбе Српска графика данас*. Београд: Продајна Галерија.
- Паива, С. (2013). *Brasil, Shared labyrinths*. Бразил: Универзитет уметности у Бразилу, одсек за филмску и позоришну сценографију.
- Пискел, Ђ. (1985-1990). *Опита историја уметности 1, 2, 3*. Загреб: Народни музеј у Загребу.
- Ћинкул, Љ. (2001). *Предговор каталогу Мајске изложбе графике Београдског круга*. Београд: Галерија Графичког колектива.
- Ћинкул, Љ. (2014). *Монографија: Отисак времена, историја у току*. Београд: Галерија Графичког колектива.
- Ћинкул, Љ. (2015). *Предговор каталогу изложбе „Свеске и цртежи“ Александра Расулића*. Београд: Галерија Графичког колектива.

Цветић, М. (2013). *Уметникова књига*. Београд: Архитектонски факултет.

Шуваковић, М. (1989). *Улога текста у ликовним уметностима*. Београд: Удружење ликовних уметника Србије.

Шуваковић, М. (1991). *Појмовник модерне и постмодерне ликовне уметности и теорије после 1950*. Београд: Српска академија наука и уметности, Прометеј

Вебографија:

Абрамовић, М. *Уметник је присутан*. Документарни филм. 1:45:49
<https://www.youtube.com/watch?v=Qlbrsh0jKLY> , асц. 7.4.2017. at 13:55 PM

Anatsui, E. *The art newspaper, Gallery: Presentation*. <https://www.theartnewspaper.com/gallery/our-picks-from-upcoming-fairs-and-auctions-in-the-next-fortnight> , асц. 9.5.2018. at 19:15 PM

Artbook. *Квадријенале књиге уметника*. Најава изложбе. <http://mpu.rs/izlozbe/knjiga-umetnicki-objekat-3-book-art-object-3/> , асц. 21.6.2018. at 14:10 PM

Björk. *Atom dance*. Музичка композиција. 00:08:07
https://www.youtube.com/watch?v=IAAgXBU_OhY , асц. 2.03.2016. at 19:30 PM

Björk. *Biophilia*. Интерактивни сајт за децу едукативног карактера.
<https://biophiliaeducational.org/> , асц. 23.1.2018. at 13:55 PM

Björk. *Inside Björk*. Документарни филм. 1:24:54
<https://www.youtube.com/watch?v=w59XIpoynE> , асц. 21.03.2016. at 18:40 PM

Björk . *The Inner or Deep Part of an Animal or Plant Structure*. Документарни филм. 00:48:40
https://www.youtube.com/watch?v=ZEZeBB_SHWo , асц. 18.5.2016. at 14:10 PM

Bourgeois, L. *Tate Britain: About Louise*. <https://www.tate.org.uk/art/artists/louise-bourgeois-2351/art-louise-bourgeois>, acc. 7.4.2017. at 14:20 PM

Бурсаћ, Љ. *Презентација изложбе*. <http://www.avantartmagazin.com/tajanstveni-logos-ljiljana-bursac-u-muzeju-nauke-i-tehnike/> , acc. 20.6.2018. at 18:15 PM

Бурсаћ, Љ. *Презентација изложбе*. <http://montenegrina.net/wp-content/uploads/2013/10/Rad-Ljiljane-Bursac.jpg> , acc. 20.6.2018. at 18:30 PM

Вартабедијан, АМ. *У потрази за светим знаком. Најава изложбе докторског уметничког пројекта*. <https://www.antrfile.com/vesti/u-potrazi-za-svetim-znakom> , acc. 10.3.2018. at 17:20 PM

Вучетић, А. *Презентација изложбе*. <http://www.seecult.org/vest/uviranje-u-pozegi> , acc. 8.2.2018. at 14:00 PM

Вучковић, С. *Најава изложбе докторског уметничког пројекта*.
<http://www.seecult.org/vest/graficki-putopisi> , acc. 10.3.2018. at 17:50 PM

Галерија Графички колектив. *Официјални сајт*.
<https://www.grafickikolektiv.org/html/index.php> , acc. 13.3.2018. at 13:40 PM

Дејвис, Ш. *Осмоза*. Филм. 00:16:55
<https://www.youtube.com/watch?v=54O4VP3tCoY&t=683s> , acc. 9.4.2017. at 14:20 PM

Дом културе Студентски град. *Официјални сајт*.
[http://www.dksgrs/displayNews.php?id=\(867\)](http://www.dksgrs/displayNews.php?id=(867)) , acc. 13.3.2018. at 13:50 PM

Емин, Т. *The bed*. Документарни филм. 00:48:21 You Tube
<https://www.youtube.com/watch?v=uv04ewpiqSc> , acc. 7.4.2017. at 12:40 PM

Емин, Т. *The bed*. Репродукција.
https://sculptureuog.files.wordpress.com/2010/11/emin_everyone_detail.jpg , acc. 7.4.2017. at 12:45 PM

Емин, Т. *Work reviews- Tent*. Online gallery. <http://www.traceyeminstudio.com/>, acc. 23.07.2017. at 13:55 PM

Kiefer, A. *Artists network, perspective: Kieffers landscapes are anuthing but picture perfect.* <https://www.artistsnetwork.com/art-techniques/perspective/anselm-kieffers-landscapes-are-anuthing-but-picture-perfect/> , acc. 1.3.2018. at 18:20 PM

Којић, Т. *Официјални сајт уметнице.* <http://www.tijanakojeic.com/> , acc. 12.09.2018. at 13:15 PM

Клајо, А. *Презентација уметника у Лауфер Галерији.* <https://lauferart.com/adrian-klajo>, acc. 12.09.2018. at 18:55 PM

Кокић, Н. *Презентација уметника.* <https://www.saatchiart.com/account/profile/90778> , acc. 11.09.2018. at 20:45 PM

Кокић, Н. *Behind every man alive stands thirty ghosts, изложба поводом Мангелос награде у уметничком простору U10.* Видео снимак. 00:08:24
<https://www.youtubecom/watch?v=sPp4Iu1YKx4> , acc. 15.09.2018. at 18:15 PM

Kussama, Y. *Официјална презентација уметнице.* <https://www.kusamamovie.com/> , acc. 20.07.2018. at 13:00 PM

Mehretu, J. *Marian Goodman gallery presentation.*
<https://www.mariangoodman.com/artists/julie-mehretu> , acc. 11.09.2018. at 20:50 PM

Миладиновић, В. *Презентација уметника.* <http://vladirmiladinovic.blogspot.com/> , acc. 12.09.2018. at 13:25 PM

Миладиновић, В. *Презентација уметника на сајту Ојгстер галерије.* <http://www.eugster-belgrade.com/artists/vladimir-miladinovic/>, acc. 1.09.2018. at 16:00 PM

Милак, Р. *Презентација уметника.* <http://radenko-milak.blogspot.com/> , acc. 11.09.2018. at 20:35 PM

Мићовић, Ј. *Презентација уметника.* <https://www.saatchiart.com/account/profile/122899>, acc. 04.09.2018. at 15:15 PM

Мостови. *Најава изложбе ауторског пројекта Сузане Вучковић.*

<http://www.art.pr.ac.rs/index.php/aktivnosti/862-mostovi-knjiga-umetnika.html> , ас.

19.03.2018. at 16:55 PM

Незванични сајт предмета графика и књига Факултета примењених уметности у Београду.

ФПУ Књига. <http://fpuknjiga.org/> , ас. 11.09.2018. at 20:50 PM

Оно, Ј. *Cut piece.* Снимак перформанса. 00:09:20

<https://www.youtube.com/watch?v=pTGSsWVK2Eo> ас. 7.4.2017. at 15: 40 PM

Оно, Ј. *The Guardian: About Yoko Ono.* <https://www.theguardian.com/culture/yoko-ono> , ас.

09.09.2018. at 11:15 PM

Официјални сајт институције за књигу. *Center for book arts, New York.*

<https://centerforbookarts.org/> , ас. 30.08.2018. at 19:00 PM

Официјални сајт институције за књигу. *ImPrint Center, New York.* <https://www.ipcny.org/>,

ас. 30.08.2018. at 19:20 PM

Официјални сајт сајт тријенала књиге уметника у Вилнусу. *Vilnuss Triennial, art book exposition.* <http://artistsbook.lt/blog/2016/01/23/8th-international-artists-book-triennial-vilnius-2018/>, ас. 30.08.2018. at 19:30 PM

Официјални сајт наступа Српске Националне поставке. СЦЕН. *Прашко квадријенале,*

2015. <http://www.scen.uns.ac.rs/?cat=40> , ас. 24.04.2018. at 22:00 PM

Поп-ап књиге. *Best pop-up books.* <https://www.bestpopupbooks.com/> , ас. 12.01.2018. at

11:55 PM

Перформанс. *The Wall, Abramović, Ulay.* Видео снимак. 01:04:43

<https://www.youtube.com/watch?v=zaso0j9x098> , ас. 28.08.2018. at 13:30 PM

Перформанс. *The Wall, Abramović, Ulay.* Репродукција. [https://kickasstrips.com/wp-](https://kickasstrips.com/wp-content/uploads/2015/01/marina-abramovic-on-the-wall.jpeg)

[content/uploads/2015/01/marina-abramovic-on-the-wall.jpeg](https://kickasstrips.com/wp-content/uploads/2015/01/marina-abramovic-on-the-wall.jpeg) , ас. 28.08.2018. at 13:35 PM

Прљевић, Н. *Прогрес, слика.* Репродукција. [http://fpuknjiga.org/wp-](http://fpuknjiga.org/wp-content/uploads/2017/02/Natasa-Prljevic-Progres-2009..jpg)

[content/uploads/2017/02/Natasa-Prljevic-Progres-2009..jpg](http://fpuknjiga.org/wp-content/uploads/2017/02/Natasa-Prljevic-Progres-2009..jpg) , ас. 20.08.2018. at 19:30 PM

Радосављевић, Н. *Процесија, изложба цртежа*. Видео снимак изложбе. 00:02:03
<https://www.youtube.com/watch?v=MT6wN5p9DQg>, ас. 22.01.2018. at 15:10 PM

Радосављевић, Н. *Света породица, књига уметника*. <http://fpuknjiga.org/tag/nikola-radosavljevic/>, ас. 01.08.2018. at 16:30 PM

Расулић, А. *Најава изложбе у Галерији Графичког колектова, Београд*.
<https://www.grafickikolektiv.org/html/akalendar%20ARasulic.php>, ас. 12.01.2018. at 11:55 PM

Расулић, А. *Најава изложбе у Галерији Графичког колектова, Београд-репродукција*.
<https://www.grafickikolektiv.org/html/img/Kalendar2015/ARasulic%20info.png>, ас.
12.01.2018. at 11:30 PM

Сајт Музеја Примењених уметности у Београду. *Библиофилска издања Факултета примењених уметности у Београду*. Презентација књиге. <http://mpu.rs/izlozbe/bibliofilska-izdanja-na-fakultetu-primenjenih-umetnosti-u-beogradu-predmet-grafika-knjige-1964-2010/>, ас. 11.5.2018. at 16: 50 PM

Скоко, С.Н. *Презентација радова*. <http://mpu.rs/izlozbe/dama-i-jednorog-moja-prica-izlozbanene-skoko-snezane/>, ас. 12.5.2018. at 13: 55 PM

Salcedo, D. *A flor del Piel*. Видео снимак. 00:02:33
<https://www.youtube.com/watch?v=9tgm2ywGGZk>, ас. 24.08.2018. at 14:35 PM

Тепавчевић, Р. *Презентација уметника*. <https://www.behance.net/radetepavcevic>, ас.
11.09.2018. at 16:20 PM

Фулгоси, Д. *Награда Велики Печат Галерије Графичког колектива, 2001*.
<https://www.grafickikolektiv.org/html/img/majska/Daniela-Fulgosi-RAZGOVOR-20.jpg>, ас.
24.11.2017. at 20:10 PM

Фулгоси, Д. *Презентација уметнице на сајту ФПУ у Београду*.
<http://www.fpu.bg.ac.rs/nastavnici/Nastavnici/DanielaFulgosi/indexEng.html>, ас. 24.11.2017.
at 20:40 PM

Hesse, E. *Art News: She was piecing together a new kind of expressionism, Kim Levin on Eva Hesse in 1973*. <http://www.artnews.com/2016/03/11/she-was-piecing-together-a-new-kind-of-expressionism-kim-levin-on-eva-hesse-in-1973/> , acc. 11.09.2018. at 16:00 PM

Holtzer, J. *Official website*. <https://projects.jennyholzer.com/> , acc. 10.11.2017. at 22:00 PM

Hockney, D. *Culture: Stunning English landscapes*. Галерија радова.

<https://www.treehugger.com/culture/stunning-english-landscape-paintings-made-with-ipad-photos.html> , acc. 27.08.2018. at 17:20 PM

Центар за графику и визуелна истраживања ФЛУ Београд. *Најава изложбе Кућа од Мермера*. https://www.designed.rs/news/izlozba_kuca_od_mermera_nikole_radosavljevica , acc. 1.11.2017. at 20:00 PM

Биографски подаци о аутору

Никола Радосављевић, рођен 1991. године у Ужицу завршио је основне и мастер студије на Факултету примењених уметности у Београду, одсек примењене графике, атеље графика и књига 2015. године. Добитник је осамнаест награда и признања из области цртежа и графике, учествовао на више од сто педесет колективних изложби у земљи и иностранству (Србија, Холандија, Немачка, Кина, Швајцарска, Русија, Бугарска, Македонија, Мађарска, САД, Индија, Грчка...).

До сада је организовао двадесет и девет самосталних изложби по конкурсима и позиву (Котор, Краљево, Београд, Нови Сад, Панчево, Сомбор, Кикинда...).

Стипендиста из неколико различитих фондова. Учесник графичке колоније “Графика 2016” и “Графика 2018”, Центар за Културу Смедерево. Финалиста клуба СУПЕРСТЕ у области визуелних уметности, фондација Ерсте банке за 2014.

На тему књиге уметника и примене новомедијских уметничких пракси одржао низ јавних предавања: Народна библиотека Србије, Галерија “Жад”, Музеј примењених уметности, Мала галерија ДКСГа, Нови Београд... Учесник међународног симпозијума у оквиру трећег међународног бијенала графике у Чачку, предавање на тему: *Мултиоригинали*-књига уметника, цртеж и публика

Са уредницом ликовног програма ДКСГа Нови Београд Маидом Груден организовао међународну културну размену уметничких књига са Универзитетом уметности у Фениксу, Аризона, САД, која је резултирала низом изложби, предавања и радионица на тему књиге уметника и граничних графичких пракси, 2015-2017.

Докторске студије Факултета примењених уметности у Београду уписао 2015. године.

Члан УЛУСа, УЛУПУДУСа, УВУУа, графичка секција.

Контакт: paganpoetry2011@yahoo.com

Изјава о ауторству

Потписани-а: Никола Радосављевић

број индекса: 60/15

Изјављујем,

да је докторска дисертација / докторски уметнички пројекат под насловом

Хазарски речник, књига уметника- интерактивни дијалог књиге, посматрача и простора

- резултат сопственог истраживачког / уметничког истраживачког рада,
- да предложена докторска теза / докторски уметнички пројекат у целини ни у деловима није била / био предложена / предложен за добијање било које дипломе према студијским програмима других факултета,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, _____

Потпис докторанда

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторске дисертације /
докторског уметничког пројекта**

Име и презиме аутора: Никола Радосављевић

Број индекса: 60/15

Докторски студијски програм примењене уметности и дизајн

Наслов докторске дисертације / докторског уметничког пројекта

Хазарски речник, књига уметника- интерактивни дијалог књиге, посматрача и простора

Ментор: редовни професор Растко Ћирић

Коментор: /

Потписани (име и презиме аутора)_____

изјављујем да је штампана верзија моје докторске дисертације / докторског уметничког пројекта истоветна електронској верзији коју сам предао за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета уметности у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука / доктора уметности, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета уметности Београду.

У Београду, _____

Потпис докторанда

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитет уметности у Београду да у Дигитални репозиторијум Универзитета уметности унесе моју докторску дисертацију / докторски уметнички пројекат под називом:

Хазарски речник, књига уметника- интерактивни дијалог књиге, посматрача и простора која / и је моје ауторско дело.

Докторску дисертацију / докторски уметнички пројекат предао / ла сам у електронском формату погодном за трајно депоновање.

У Београду, _____

Потпис докторанда

